

คำนำ

กรมการศาสนามีเจตนาที่จะสนับสนุนการศึกษาและการปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนาในระดับสูง โดยใช้พื้นฐานความรู้ทางสภาวะธรรมและอำนาจความสะดวกแก่ผู้ศึกษาทั่วไป จึงได้จัดทำหนังสือคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐาน ขึ้นเผยแพร่ตามโครงการจัดทำหนังสือประกอบการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา โดยมอบให้ นายพิฑูร มณีวัลย์ ป.ธ.๘, น.บ. เป็นผู้เรียบเรียง

กรมการศาสนาหวังว่า หนังสือคู่มือสภาวะธรรมพื้นฐาน นี้จักอำนวยความสะดวกและเป็นประโยชน์แก่การศึกษาสภาวะธรรม หรือปรมัตถธรรมได้เป็นอย่างดี และขอขอบคุณผู้เรียบเรียงหนังสือนี้ไว้ ณ ที่นี้ด้วย.

สภาวะธรรมพื้นฐาน ๕

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

ความเบื้องต้น

คำสอนในพระพุทธศาสนา ว่าโดยปฏิภูก แบ่งเป็น ๓ อย่าง คือ พระวินัยปฏิภูก
พระสุตตันตปิฏก และพระอภิธรรมปิฏก

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ ทรงบัญญัติไว้โดยอาณาเทศนา คือ ทรงแสดง
ทรงบัญญัติไว้เป็นระเบียบวินัย เป็นข้อบังคับ เป็นแบบแผนให้ปฏิบัติ โดยมีข้อกำหนดโทษ
หรือปรับอาบัติแก่ผู้ล่วงละเมิดไว้เป็นขั้น ๆ ตามควรแก่โทษานุโทษ เรียกว่า พระวินัยปิฏก
ซึ่งเป็นคำสอนที่เน้นในเรื่องศีล เพื่อสอนคนให้มีระเบียบวินัย ให้สังคมมีความสุข

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยโวหารเทศนา คือ ทรงแสดงโดยชักเยื้อง
โวหารเป็นต่าง ๆ ตามความเหมาะสมแก่บุคคล และกาลเทศะ ทรงยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่าง
ของการดำเนินชีวิตทั้งในทางดี ทางชั่ว ทางถูก ทางผิด เรียกว่า พระสุตตันตปิฏก ซึ่ง
เป็นคำสอนที่เน้นในเรื่องสมาธิ เพื่อสอนคนให้มีอัธยาศัยสงบ มีจิตใจแน่วแน่ มั่นคงในการ
บุญการกุศล

คำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยปรมัตตเทศนา คือทรงแสดงตามหลัก
สัจจธรรมโดยไม่ยกบุคคลขึ้นเป็นตัวอย่าง ทรงแสดงเฉพาะสัจจธรรมหรือสภาวะธรรมล้วน ๆ
เรียกว่า พระอภิธรรมปิฏก ซึ่งเป็นคำสอนที่เน้นในเรื่องปัญญา เพื่อสอนคนให้มีสติปัญญา
รู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมทั้งปวง

สัจจธรรมหรือสภาวะธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในพระอภิธรรมปิฏกนั้น แบ่ง
เป็น ๒ อย่างคือ

(๑) สมมุติสัจจะ จริงโดยสมมุติ

(๒) ปรมัตถสัจจะ จริงโดยปรมัตถ์

ความจริงตามสมมุติของโลก ตามที่ชาวโลกยอมรับกัน เช่น สมมุติว่าเป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นตำรวจ เป็นทหาร เป็นข้าราชการ เป็นเกียรติ เป็นยศ เป็นบ้าน เป็นเรือน เป็นรถ เป็นเรือ เป็นต้น เหล่านี้เรียกว่า สมมุติสัจจะ จริงโดยสมมุติ คือ จริงที่ไม่จริง เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า บัญญัติธรรม คือสิ่งที่ชาวโลกบัญญัติขึ้น สมมุติขึ้น ตามโวหารของโลก ตามความยอมรับของโลก

ความจริงโดยปรมัตถ์ คือจริงอย่างแท้จริง หรือจริง ๆ โดยไม่มีความวิปริตแปรผัน เรียกว่า ปรมัตถสัจจะ จริงโดยปรมัตถ์ คือจริงจริง ๆ ซึ่งเป็นความจริงโดยสภาวะที่แท้จริง ตามธรรมชาติที่แท้จริง มิได้มีใครบัญญัติหรือแต่งตั้งขึ้น สมมุติขึ้น

สิ่งที่เป็นปรมัตถสัจจะนั้น ท่านแสดงไว้ ๒ นัย คือ นัยที่ ๑ ได้แก่สภาวะธรรม ๒ อย่าง คือ เบญจขันธ์และนิพพาน นัยที่ ๒ ได้แก่ปรมัตถธรรม ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน กล่าวโดยสรุป ปรมัตถสัจจะนั้น ได้แก่สภาวะธรรม ๒ อย่าง คือ รูปธรรม และนามธรรม

เพื่อให้ผู้ศึกษาได้มีความรู้ความเข้าใจในปรมัตถสัจจะพอเป็นพื้นฐาน จึงได้ลำดับ หัวข้อสภาวะธรรมและให้แนววนศึกษาไว้พอเป็นพื้นฐาน ดังต่อไปนี้.-

บทที่ ๑

วิญญานชั้น (จิต)

จิต ๔ ประเภท (ทบทวน)

วิญญานชั้น หรือ จิตนั้น ว่าโดยภูมิ แบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ

(๑) กามาวจรจิต จิตที่เกาะเกี่ยวอยู่ในกาม (กามภพ)

(๒) รูปาวจรจิต จิตที่เกาะเกี่ยวอยู่ในรูป (รูปภพ)

(๓) อรูปาวจรจิต จิตที่เกี่ยวข้องอยู่ในอรูป (อรูปภพ)

(๔) โลกุตตรจิต จิตที่พ้น โลก, จิตที่ไม่เกาะเกี่ยวอยู่ในโลก

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ อกุศลจิต ๑๒ ดวง อเหตุกจิต ๑๘ ดวง โสภณจิต

๒๔ ดวง รวม ๕๔ ดวง

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง คือ โลกมุลจิต ๘ ดวง โทสมุลจิต ๒ ดวง โมหมุลจิต

๒ ดวง รวม ๑๒ ดวง

โลกมุลจิต ๘ ดวง คือ

(๑) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคติสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วย
มิจนาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๒) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคติสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วย
มิจนาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง

(๓) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคติวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจาก
มิจนาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๔) โมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคติวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจาก
มิจนาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง

(๔) อุปเพกขาสหคตฺ ติฏฐิตตสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วย
มิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๕) อุปเพกขาสหคตฺ ติฏฐิตตสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วย
มิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง

(๖) อุปเพกขาสหคตฺ ติฏฐิตตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วย
มิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง

(๗) อุปเพกขาสหคตฺ ติฏฐิตตวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจาก
มิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๘) อุปเพกขาสหคตฺ ติฏฐิตตวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ
มีสิ่งชักจูง

ข้อสังเกต จิต ไม่มีสิ่งชักจูง เรียกว่า อสังขาริก ที่มีสิ่งชักจูง เรียกว่า สสังขาริก
ซึ่งสิ่งชักจูง ในที่นี้ได้แก่สิ่งชักชวน ชักนำ หรือกระตุ้นเตือน (ท่านใช้ศัพท์ว่า สังขาร คือ
สิ่งปรุงแต่ง) ย่อมเป็นได้ทั้ง กายประโยค วชิประโยค และมโนประโยค

กายประโยค หมายถึงการชักจูง ชักชวน ชักนำ หรือกระตุ้นเตือนด้วยกาย เช่น
ชี้มือ กวักมือ พยักหน้า ขยิบตา จูงมือไป การจ้องดู ฟังดู เป็นต้น อันเป็นการชักจูงเพื่อ
ให้เกิดโลภะ

วชิประโยค หมายถึงการชักจูง ชักชวน ชักนำ หรือกระตุ้นเตือนด้วยวาจา เช่น
พูดชักชวน พูดชักนำ พูดชี้แนะ พูดช่วยๆ พูดยกย่อง การพูดเกี้ยว เป็นต้น อันเป็นการชัก
จูงเพื่อให้เกิด โลภะ

มโนประโยค หมายถึงการชักจูง การชักชวน ชักนำด้วยใจ อันได้แก่การนึกคิด
ทางใจก่อน ไตรตรองไว้ก่อน เช่น คิดถึงเรื่องสนุกสนาน เรื่องที่ยังยั่วระเคาะ เรื่องที่น่าเพลิดเพลิน
เพลิน เป็นต้น อันเป็นชวนให้ให้เกิด โลภะ

โลกมูลจิตที่เกิดขึ้นด้วยอาศัยสิ่งชักจูงของตนเอง ย่อมมีได้ทั้งกายประโยชน์ วชิประโยค
และมโนประโยค แต่ที่เกิดขึ้นอาศัยสิ่งชักจูงของคนอื่น ก็มีได้เพียงกายประโยค และ
วชิประโยคเท่านั้น

เหตุเกิด โลกมุลจิต เหตุที่ทำให้เกิด โลกมุลจิต นั้นมี ๔ ประการ คือ

(๑) โลกปริวารกรรมปฏิบัติสุกตา ปฏิสนธิมาด้วยกรรมที่มีโลภะเป็นปริวาร หรือปฏิบัติสุกตาด้วยสิ่งแวดล้อมที่ยั่วโลภะ

(๒) โลกอุสุสนภวโต จวนตา จุตินาจากภพที่มีโลภะมาก

(๓) อัญญารมมณสมายโค ได้ประจวบกับอารมณ์ที่ปรารถนา

(๔) อสุสาททสุสน ได้เห็นสิ่งที่ชอบใจ

- โทสมุลจิต ๒ ดวง คือ

(๑) โทมนสุสสหคต ปฏิฆสมปยุตต อสงฺขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความเสียใจ ประกอบด้วยปฏิบัติ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๒) โทมนสุสสหคต ปฏิฆสมปยุตต สสงฺขาริก จิตที่เกิดพร้อมกับความเสียใจ ประกอบด้วยปฏิบัติ มีสิ่งชักจูง

ข้อสังเกต สิ่งชักจูง ในโทสมุลจิต ก็เป็นได้ทั้งกายระโยค วจิระโยค และมโนระโยค ทำนองเดียวกับใน โลกมุลจิต

เหตุเกิด โทสมุลจิต เหตุที่ทำให้เกิด โทสมุลจิต นั้น มี ๕ ประการ คือ

(๑) โทสชฌาทยตา มีอชยาสัยเป็นคนมักโกรธ

(๒) อคมกิริปกติตา มีความคิดไม่ลึกซึ้ง, ไม่สุขุม

(๓) อปฺปสุตฺตา มีการศึกษาน้อย

(๔) อนัญญารมมณสมายโค ได้ประจวบกับอารมณ์ที่ไม่ปรารถนา

(๕) อาฆาตวตฺตฺตสมายโค ได้ประจวบกับอาฆาตวตฺต ๑๐

หมายเหตุ อาฆาตวตฺตฺต คือเหตุผูกอาฆาตพยาบาท มี ๑๐ อย่าง คือ

(๑) ผูกใจเจ็บว่า เขาได้ทำความพินาศแก่เรา

(๒) ผูกใจเจ็บว่า เขากำลังทำความพินาศแก่เรา

(๓) ผูกใจเจ็บว่า เขาจักทำความพินาศแก่เรา

(๔) ผูกใจเจ็บว่า เขาได้ทำความพินาศแก่คนที่เรารักเราชอบ

(๕) ผู้ใจเจ็บว่า เขากำลังทำความพินาศแก่คนที่เรารักเราชอบ

(๖) ผู้ใจเจ็บว่า เขากำลังทำความพินาศแก่คนที่เรารักเราชอบ

(๗) ผู้ใจเจ็บว่า เขาได้ทำประโยชน์แก่คนที่เราเกลียดชัง

(๘) ผู้ใจเจ็บว่า เขากำลังทำประโยชน์แก่คนที่เราเกลียดชัง

(๙) ผู้ใจเจ็บว่า เขากำลังทำประโยชน์แก่คนที่เราเกลียดชัง

(๑๐) เกิดความโกรธในฐานอันไม่ควร เช่น คิดอะไรไม่ออก นึกชื่อใครไม่ได้ ทักใครผิด

ก็โกรธ เป็นต้น

โมหมูลจิต ๒ ดวง คือ

(๑) อุปเพกขาสหคต วิจิกิจญาสมุပ္ยุตต์ จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความลังเลใจ

(๒) อุปเพกขาสหคต อุทฺทจฺจสมุပ္ยุตต์ จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยความฟุ้งซ่าน

ข้อสังเกต โมหมูลจิตนี้ ไม่เป็นทั้ง อสังขาริก และสสังขาริก เพราะไม่มีความ

กล้าแข็งเองโดยสภาวะ และไม่มีภาวะที่จะกระตุ้นให้กล้าแข็งขึ้นได้

ความลังเลใจ หรือความสงสัย (วิจิกิจญา) ในที่นี้หมายถึงเฉพาะความลังเลใจ หรือ

ความสงสัย ๘ ประการที่กล่าวต่อไปนี่เท่านั้น คือ

(๑) สงสัยในพระพุทธเจ้า ได้แก่สงสัยว่า พระพุทธเจ้ามีจริงหรือไม่ พระองค์ได้

ตรัสรู้จริงหรือไม่

(๒) สงสัยในพระธรรม ได้แก่ สงสัยว่า มรรค ผล นิพพาน มีจริงหรือไม่ พระธรรม

วิเศษจริง นำผู้ปฏิบัติให้พ้นทุกข์ได้จริงหรือไม่

(๓) สงสัยในพระสงฆ์ ได้แก่ สงสัยว่า พระสงฆ์ผู้บรรลุมรรค ผล นิพพาน

หรือพระอริยสงฆ์นั้น มีจริงหรือไม่ พระสงฆ์เป็นบุญเขตจริงหรือไม่

(๔) สงสัยในไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ว่า ไตรสิกขานั้น มีจริงหรือไม่ และ

ไตรสิกขานั้นจะอำนวยผลดีแก่ผู้ปฏิบัติหรือไม่

สังคหะ(๕) - หน้าที่ 7

(๕) สงสัยในเรื่องอดีต คือ สงสัยว่า ชั้น อายตนะ ชาติ ส่วนที่เป็นอดีต มีจริง หรือ ได้แก่ สงสัยว่า ชาติก่อนมีจริงหรือไม

(๖) สงสัยในเรื่องอนาคต คือ สงสัยว่า ชั้น อายตนะ ชาติ ส่วนที่เป็นอนาคต มีจริงหรือ ได้แก่ สงสัยว่า ชาติหน้ามีจริงหรือไม

(๗) สงสัยทั้งในเรื่องอดีตและอนาคต คือ สงสัยว่า ชั้น อายตนะ ชาติ ทั้งที่เป็น ส่วนอดีตและอนาคต มีจริงหรือ ได้แก่ สงสัยว่า ชาติก่อนและชาติหน้ามีจริงหรือไม

(๘) สงสัยในปฏิจสมุปบาท คือ สงสัยว่า สิ่งที่เป็นปัจจัยอาศัยกันเกิดขึ้น หรือกฎ แห่งปฏิจสมุปบาทนั้น มีจริง เป็นจริงหรือไม

อีกประการหนึ่ง วิจิจจนา หรือความสงสัยนั้น ท่านแบ่งละเอียดออกไปอีก เป็น ๑๖ ประการ คือ ความสงสัยในอดีต ๕ สงสัยในอนาคต ๕ สงสัยในปัจจุบัน ๖ รวมเป็น ความสงสัย ๑๖ ประการ ได้แก่

ความสงสัยในอดีต ๕ คือ

(๑) ในอดีต ตัวข้าเคยเกิดมาแล้วหรือ

(๒) ในอดีต ตัวข้าไม่เคยเกิดมาเลยหรือ

(๓) ในอดีต ตัวข้าเคยเกิดเป็นอะไรมาแล้ว

(๔) ในอดีต ตัวข้าเคยเกิดมีรูปร่างเป็นอย่างไร

(๕) ในอดีต ตัวข้าเคยเกิดเป็นอะไร แล้วเป็นอะไรต่อไป

ความสงสัยในอนาคต ๕ คือ

(๑) ในอนาคต ตัวข้าจักเกิดอีกไหม

(๒) ในอนาคต ตัวข้าจักไม่เกิดอีกหรือ

(๓) ในอนาคต ตัวข้าจักเกิดเป็นอะไร

(๔) ในอนาคต ตัวข้าจักเกิดมีรูปร่างเป็นอย่างไร

(๕) ในอนาคต ตัวข้าจักเกิดเป็นอะไร แล้วจักเกิดเป็นอะไรต่อไปอีก

ความสงสัยในปัจจุบัน ๖ คือ

- (๑) เวลานี้ ตัวข้ามีอยู่หรือ
- (๒) เวลานี้ ตัวข้าไม่มีหรือ
- (๓) เวลานี้ ตัวข้าเป็นอะไร
- (๔) เวลานี้ ตัวข้าเป็นอย่างไร
- (๕) ตัวข้าที่ปรากฏอยู่บัดนี้มาจากไหน
- (๖) ตัวข้าที่ปรากฏอยู่บัดนี้จะไปเกิดที่ไหน

ความสงสัย ๘ ประการ หรือ ๑๖ ประการดังกล่าวมานี้ จัดเป็นวิจิกิจฉา ความลังเลใจ ในโมหมูลจิต ดวงที่ ๑ ส่วนความสงสัยอื่น ๆ นอกจากที่กล่าวนี้ เช่น สงสัยในการสอบว่าจะได้หรือตก สงสัยในการทำงานว่าจะประสบความสำเร็จหรือไม่ เป็นต้น เหล่านี้ จัดเป็นปฏิรูปกวิจิกิจฉา คือ ความลังเลใจเทียม มิใช่ความสงสัยแท้จริงในมูลจิตนี้

เหตุเกิดโมหมูลจิต เหตุที่ทำให้เกิดโมหมูลจิต ได้แก่ อโยนิโสมนสิการ คือ การพิจารณาไม่แยบคาย พิจารณาไม่ละเอียดทั่วถ้วน พิจารณาไม่ลึกซึ้งถึงสภาวะนั้น ๆ

อกุศลจิตให้เกิดอกุศลกรรมบถ

อกุศลกรรมบถ หมายถึง ทางแห่งการกระทำบาป ทางแห่งการประกอบความชั่วมี ๑๐ อย่าง คือ

ก. กายกรรม ๓ ได้แก่

- (๑) ปาณาติบาต ฆ่าสัตว์, ทำลายชีวิตสัตว์
- (๒) อทินนาทาน ลักทรัพย์
- (๓) กามเมสุมิฉาจาร ประพฤติผิดในกาม

ข. วาจากรรม ๔ ได้แก่

- (๑) มุสาวาท พูดเท็จ, พูดโกหก
- (๒) ปิสุณาวาท พูดส่อเสียด, พูดยุยงให้แตกกัน

- (๓) ผรุสวาท พุดคำหยาบ, พุดคำรุนแรง
- (๔) สัมผัสปลาปวาท พุดเพื่อเจ้า พุดเหลวไหล

ค. มโนกรรม ๓ ได้แก่

- (๑) อภิชฌา เพ่งเล็งอยากได้ของคนอื่น
- (๒) พยาบาท คิดปองร้ายคนอื่น
- (๓) มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิดจากคลองธรรม

อกุศลกรรมบถ ๑๐ อย่างนี้ ย่อมเกิดขึ้นได้ด้วยอกุศลจิต กล่าวคือ

ก. ปาณาติบาต ผรุสวาท และพยาบาท ๓ อย่างนี้เกิดด้วยโทสมูลจิต หมายความว่า โทสมูลจิต เป็นเหตุ เป็นตัวทำให้เกิดอกุศลกรรมบถ ๓ อย่างนี้

ข. กามสุมิฉฉาจาร อภิชฌา และมิจฉาทิฎฐิ ๓ อย่างนี้เกิดด้วยโลภมูลจิต หมายความว่า โลภมูลจิตเป็นเหตุ เป็นตัวทำให้เกิดอกุศลกรรมบถ ๓ อย่างนี้

ค. อทินนาทาน มุสาวาท ปิสุณาวาท และสัมผัสปลาปวาท ๔ อย่างนี้ บางครั้งเกิดขึ้นด้วยโทสมูลจิต บางคราวเกิดขึ้นด้วยโลภมูลจิต หมายความว่า โทสมูลจิตหรือโลภมูลจิต อย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเหตุ เป็นตัวทำให้เกิดอกุศลกรรมบถ ๔ อย่างนี้

ง. เนื่องด้วยโทสมูลจิต หรือ โลภมูลจิต เกิดขึ้นเมื่อใด โมหมูลจิต ก็เกิดขึ้นเมื่อนั้น ดังนั้น โมหมูลจิต จึงเป็นเหตุ เป็นตัวทำให้เกิดอกุศลกรรมบถได้ทั้ง ๑๐ ประการ

ผลร้ายแห่งอกุศลจิต

อกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนั้น เป็นจิตที่เศร้าหมอง ย่อมให้ผลร้าย ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า "จิตเต สงฺกิลฺกฺเข ทุกฺกคฺชิตฺติ ปาฏิกงฺขา - เมื่อจิตเศร้าหมองแล้ว ทุกคติเป็นอันหวังได้" ซึ่งหมายความว่า เมื่ออกุศลจิตเกิดขึ้นในสันดานแล้ว เป็นอันบอกได้เลยว่า จิตนั้นจะพาไปสู่ทุกคติอย่างแน่นอน จะให้ผลร้ายอย่างแน่นอน กล่าวคือ

ก. โลภมูลจิต เป็นเหตุพาไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกาย หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่มาด้วยโลภมูลจิต ย่อมจะไปเกิดเป็นเปรต เป็นอสุรกาย ได้รับผลร้ายอย่างแน่แท้

ข. โทสมูลจิต เป็นเหตุพาไปเกิดเป็นสัตว์นรก หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่มากด้วยโทสมูลจิต ย่อมจะไปเกิดในนรก ได้รับผลร้ายอย่างแน่แท้

ค. โมหมูลจิต เป็นเหตุพาไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน หมายความว่า สัตว์ทั้งหลายที่มากด้วยโมหมูลจิต ย่อมจะไปเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน ได้รับผลร้ายอย่างแน่แท้

อีกประการหนึ่ง อุกุศลจิตนั้น ย่อมให้เกิดผลร้ายแก่สังคมมนุษย์ทุกยุคทุกสมัย กล่าวคือ

ก. สมัยใด มนุษย์มีสันดานเป็นบาป มีโลภะมาก สมัยนั้น สังคมมนุษย์ก็จะมีความเดือดร้อน ด้วยเกิดทุกข์ภัย คือ เกิดภาวะอดอยาก ข้ำวขาดมากแพง เศรษฐกิจตกต่ำ เศรษฐกิจภูมิทั้งหลาย จะเป็นคนหน้าเลือด เห็นแต่แก่ได้ มีแต่เอารัดเอาเปรียบคนยากจน แม้คนยากจนก็จะเห็นแต่แก่ได้ ไม่มีความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่การงาน จะทำอะไรก็จะคอยจ้องหาทางโกง หาทางกอบโกยอยู่เป็นนิจ

ข. สมัยใด มนุษย์มีสันดานบาป มีโทสะมาก สมัยนั้นสังคมมนุษย์ก็จะมีความเดือดร้อนด้วยเกิดสัตว์อันตราย คือ เกิดใช้ศัสตราอาวุธประหัตประหารกัน ทำร้ายร่างกาย ทำลายชีวิตและทรัพย์สินกัน ฆ่าฟันรันแทงกัน อย่างปราศจากเมตตาปรานี

ค. สมัยใด มนุษย์มีสันดานบาป มีโมหะมาก สมัยนั้นสังคมมนุษย์ก็จะมีความเดือดร้อนด้วยเกิดโรคอันตราย คือ เกิดโรคร้ายไข้เจ็บเบียดเบียน เกิดโรคระบาดทั่วทุกหนทุกแห่ง มนุษย์จะได้รับทุกขเวทนา และล้มหายตายจากกันไปด้วยโรคร้ายเบียดเบียน จะหาหมอ หาแพทย์ที่ฉลาด หายาบำบัดโรคได้ยาก

- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

อเหตุกจิต แปลว่า จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ กล่าวคือ ไม่ประกอบด้วยอกุศลเหตุ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ ทั้งไม่ประกอบด้วยกุศลเหตุ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ อเหตุกจิตนี้มี ๑๘ ดวง คือ อเหตุกอกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และอเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

อเหตุกจิตกุศลวิปากจิต ๗ ดวง คือ

(๑) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) จกุชฺชวิญญาณํ จักขุวิญญาณํที่เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศล คือ ได้เห็นรูปที่ไม่ดี ไม่น่าปรารถนา)

(๒) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) โสตฺวิญญาณํ โสตฺวิญญาณํที่เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศล คือ ได้ยินเสียงที่ไม่ดี)

(๓) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) ฆานวิญญาณํ ฆานวิญญาณํที่เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศล คือ ได้กลิ่นที่ไม่ดี)

(๔) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) ชิวหาวิญญาณํ ชิวหาวิญญาณํที่เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศลคือ ได้รสที่ไม่ดี)

(๕) ทุกฺขสหคตฺ (อกุศลวิปาก) กายวิญญาณํ กายวิญญาณํที่เกิดพร้อมกับความทุกข์
(เป็นผลของอกุศล คือ ได้สัมผัสที่ไม่ดี)

(๖) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) สมฺปฏฺิจฺจนจิตฺตํ จิตฺตํรับอารมณ์ ๕ ที่เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศล คือ ได้รับอารมณ์ ๕ ที่ไม่ดี)

(๗) อุปเพกขาสหคตฺ (อกุศลวิปาก) สนฺตฺริณจิตฺตํ จิตฺตํพิจารณาอารมณ์ ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย
(เป็นผลของอกุศล คือ พิจารณาอารมณ์ ๕ ที่ไม่ดี)

จิต ๗ ดวงนี้ เรียกว่า อกุศลวิปากจิต แปลว่า จิตที่เป็นผลของอกุศลกรรม
อันได้แก่จิตที่เป็นผลของบาป ของความชั่วที่ได้ทำมาแล้วในอดีต แต่ในขณะที่เกิดขึ้นใน
ปัจจุบันนั้น ไม่ประกอบด้วยอกุศลเหตุ คือ โลภะ โทสะ โมหะ จึงจัดเป็นอเหตุกจิต

อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง คือ

(๑) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) จกขุวิญญาณัม จักขุวิญญาณัมที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ ได้เห็นรูปที่ดี)

(๒) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) โสตวิญญาณัม โสตวิญญาณัมที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ ได้ยินเสียงที่ดี)

(๓) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) ฆานวิญญาณัม ฆานวิญญาณัมที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ ได้กลิ่นที่ดี)

(๔) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) ชิวหาวิญญาณัม ชิวหาวิญญาณัมที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ ได้รสที่ดี)

(๕) สุขสหคต (กุศลวิปาก) กายวิญญาณัม กายวิญญาณัมที่เกิดพร้อมกับความสุข (เป็นผลของกุศล คือ ได้สัมผัสที่ดี)

(๖) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) สมบุฎฺฐิจฺจนจิตฺตํ จิตฺตํ จิตฺตํ ๕ ที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ ได้รับจิตรับอารมณ์ ๕ ที่ดี)

(๗) อุปเพกขาสหคต (กุศลวิปาก) สนฺตฺติรณจิตฺตํ จิตฺตํ จิตฺตํ ๕ ที่เกิดพร้อมกับความเฉย (เป็นผลของกุศล คือ พิจารณาอารมณ์ ๕ ที่ดี)

(๘) โสมนสุสสสหคต (กุศลวิปาก) สนฺตฺติรณจิตฺตํ จิตฺตํ จิตฺตํ ๕ ที่เกิดพร้อมกับความดีใจ (เป็นผลของกุศล คือ พิจารณาอารมณ์ ๕ ที่ดี)

จิต ๘ ดวงนี้ เรียกว่า กุศลวิปากจิต แปลว่า จิตที่เป็นผลของกุศลกรรม แต่ในขณะที่เกิดขึ้นในปัจจุบันนั้น ไม่ประกอบด้วยกุศลเหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ จึงจัดเป็น อเหตุกจิต

อเหตุกิริยาจิต ๓ ดวง คือ

(๑) อุปเพกขาสหคตัม ปณฺจทวาราวชฺชนจิตฺตํ จิตฺตํคํณํ อารมณฺ์ ทาทวาร ๕ เกิดพร้อมกับความเฉย

(๒) อุปเพกขาสหคตัม โนทวาราวชฺชนจิตฺตํ จิตฺตํคํณํ อารมณฺ์ (ธรรมารมณฺ์) ทางมโนทวาร เกิดพร้อมกับความเฉย

(๓) โสมนสฺสสหคตัม หลีตุปปาทจิตฺตํ จิตฺตํที่เกิดการยิ้ม เกิดพร้อมกับความดีใจ

จิต ๓ ดวงนี้ เรียกว่า กิริยาจิต แปลว่า จิตที่เป็นเพียงกิริยา คือ จิตที่ทำหน้าที่สักว่าแต่เกิดตามหน้าที่ ตามธรรมชาติของคนเท่านั้น ยังไม่สำเร็จเป็นกุศลหรืออกุศล ที่ทำให้เกิดผลต่อไป ทั้งมิใช่จิตที่เป็นผลของกุศลหรืออกุศล จิต ๓ ดวงนี้ ไม่ประกอบด้วยเหตุทั้งฝ่ายกุศลและอกุศล จึงจัดเป็นอเหตุกจิต และอเหตุกิริยาจิต ดวงที่ ๓ อันเป็นดวงสุดท้ายนั้น เป็นจิตของพระอรหันต์โดยเฉพาะ

- โสภณจิต ๒๔ ดวง

โสภณจิต แปลว่า จิตที่ดีงาม มี ๒๔ ดวง คือ สเหตุกกุศลจิต ๘ ดวง สเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และสเหตุกิริยาจิต ๘ ดวง

สเหตุกกุศลจิต ๘ ดวง คือ

(๑) โสมนสฺสสหคตัม ญานสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๒) โสมนสฺสสหคตัม ญานสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งชักจูง

(๓) โสมนสฺสสหคตัม ญานวิปฺยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๔) โสมนัสสสหคฺคํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ
ปราศจากญาณ มีสิ่งชักจูง

(๕) อุเปกฺขาสหคฺคํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ
ไม่มีสิ่งชักจูง

(๖) อุเปกฺขาสหคฺคํ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ
มีสิ่งชักจูง

(๗) อุเปกฺขาสหคฺคํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณ
ไม่มีสิ่งชักจูง

(๘) อุเปกฺขาสหคฺคํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ จิตฺตํเกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณ
มีสิ่งชักจูง

จิต ๘ ดวงนี้ เรียกว่า กุศลจิต แปลว่าจิตที่เป็นกุศลเป็นจิตระงับกิเลส เป็น
จิตที่เป็นบุญ อันได้แก่จิตที่ตัวบุญ ตัวกุศลหรือตัวความดี จิต ๘ ดวงนี้ประกอบด้วย
กุศลเหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ จึงจัดเป็นสเหตุกจิต ซึ่งแปลว่า จิตที่ประกอบ
ด้วยเหตุ คือ จิตที่เกิดพร้อมกับกุศลเหตุ จิต ๘ ดวงนี้ เรียกว่า สเหตุกคามาวจรกุศลจิตบ้าง
กามกุศลจิตบ้าง และมหากุศลจิตบ้าง

สเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง คือ

(๑) โสมนัสสสหคฺคํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๒) โสมนัสสสหคฺคํ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งชักจูง

(๓) โสมนัสสสหคฺคํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๔) โสมนัสสสหคฺคํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตฺตํเกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ มีสิ่งชักจูง

(๕) อุปเพกขาสหคัตถ์ ญาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๖) อุปเพกขาสหคัตถ์ ญาณสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งชักจูง

(๗) อุปเพกขาสหคัตถ์ ญาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากวิญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๘) อุปเพกขาสหคัตถ์ ญาณวิปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณ มีสิ่งชักจูง

จิต ๘ ดวงนี้ เรียกว่า กุศลวิปากจิต แปลว่าจิตที่เป็นผลแห่งกุศลจิต ๘ ดวง
จึงมีชื่อเหมือนกัน จิต ๘ ดวงนี้ ประกอบด้วยกุศลเหตุ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ จึงจัด
เป็น สเหตุกจิต และเรียกว่า สเหตุกกามาวจนวิปากจิตบ้าง กามวิปากจิตบ้าง มหาวิปากจิต
บ้าง

ข้อสังเกต กุศลจิตกับกุศลวิปากจิต แม้จะมีชื่อตรงกันมีจำนวนเท่ากัน คุณเป็น
อันหนึ่งอันเดียวกัน แต่หาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะจิตทั้ง ๒ ประเภทนี้ทำหน้าที่ต่างกัน คือ
กุศลจิต ทำหน้าที่เป็นเหตุให้ทำกุศลกรรม มิให้ทาน รักษาศีล เป็นต้น ส่วนกุศลวิปากจิต
นั้น เป็นจิตทำหน้าที่ปฏิสนธิ คือทำหน้าที่นำไปเกิดในสุคติ เช่นมาเกิดเป็นมนุษย์อันเป็น
กามสุคติ เป็นต้น

สเหตุกิริยาจิต ๘ ดวง คือ

(๑) โสมนสุตสหคัตถ์ ญาณสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๒) โสมนสุตสหคัตถ์ ญาณสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งชักจูง

(๓) โสมนสุตสหคัตถ์ ญาณวิปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๔) โสมนัสสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากญาณ มีสิ่งชักจูง

(๕) อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๖) อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยญาณ มีสิ่งชักจูง

(๗) อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณ ไม่มีสิ่งชักจูง

(๘) อุเปกฺขาสหคตฺ ญาณวิปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ
จิตที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากญาณ มีสิ่งชักจูง

จิต ๘ ดวงนี้ เรียกว่า กิริยาจิต แปลว่าจิตที่เป็นเพียงกิริยา คือจิตที่ทำหน้าที่
สักว่าแต่คิดตามหน้าที่ ตามธรรมชาติของตนเท่านั้น และจิต ๘ ดวงนี้ ประกอบด้วยกุศลเหตุ
คือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ จึงจัดเป็นสเหตุกจิต

ข้อสังเกต จิต ๘ ดวงนี้ เป็นเช่นเดียวกับกุศลจิต ๘ ดวง แต่มีข้อแตกต่างตรงที่ว่า
ถ้าเป็นจิตของบุคคลอื่น ๆ ที่ไม่เป็นพระอรหันต์ก็เป็นกุศลจิต หรือมหากุศลจิต แต่เนื่องด้วย
เป็นจิตของพระอรหันต์ผู้ละบุญละบาปได้หมดสิ้นแล้ว จึงเป็นกิริยาจิต หรือมหากิริยาจิต.

กามาวจรจิตที่ทำให้ยืมและหวัระ

ทางพระพุทธศาสนา ได้จำแนกลักษณะการยืมและการหวัระไว้ ๖ อย่าง คือ

(๑) สิต การยืมหรือยืมอยู่ในหน้า ไม่เห็นไรฟัน

(๒) หสิต การยืมยืมหรือยืมพอเห็นไรฟัน

(๓) วิหสิต การหวัระเบา ๆ

(๔) อูปหสิต หวัระจนตัวไหว

(๕) ออปหสิต หวัระจนน้ำตาไหล

(๖) อติหสิต หวัระคั่งและโยกโคลงจนตัวงอ

ในการยืมและการหว่ารעהเหล่านี้ กล่าวกันว่า สิต และหสิต ๒ อย่างนี้ เป็นการยืมเข็มของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และอรหันตพุทธสาวก แม้จะโสมนัสด้วยมหากิริยาจิต ก็เพียงแต่ยืมเข็มเท่านั้น

วิหสิต และ อุปหสิต ๒ อย่างนี้ เป็นการหว่ารעהของพระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน และกัลยาณชนทั่วไป

อุปหสิต และ อติหสิต ๒ อย่างนี้ เป็นการหว่ารעהของบุคคลชั้นต่ำทั่วไป

จิตที่ทำให้ยืมเข็มและหว่ารעהนั้น ได้แก่ กามาวจรจิต ๑๓ ดวง คือ

(๑) โสมนัส โลกมุขจิต ๔ ดวง

(๒) โสมนัส หสิตุปปาตจิต ๑ ดวง

(๓) โสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

(๔) โสมนัส มหากิริยาจิต ๔ ดวง

ก. ในจิต ๑๓ ดวงนี้ ปุถุชนยืมและหว่ารעהด้วยจิต ๘ ดวง คือ

(๑) โสมนัส โลกมุขจิต ๔ ดวง

(๒) โสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

ข. พระเสขบุคคล ๗ จำพวก ยืมและหว่ารעהด้วยจิต ๖ ดวง คือ

(๑) โสมนัส โลกมุขจิต ทิฏฐิกตวิปปยุต ๒ ดวง

(๒) โสมนัส มหากุศลจิต ๔ ดวง

ค. พระอเสขบุคคลยืมเข็มด้วยจิต ๕ ดวง คือ

(๑) โสมนัส หสิตุปปาตจิต ๑ ดวง

(๒) โสมนัส มหากิริยาจิต ๔ ดวง

ข้อสังเกต

เมื่อพระอเสขบุคคล ได้รับอารมณ์ที่เป็นอโนพาริกะ คือ อารมณ์ละเอียด ซึ่งคนธรรมดาทั่วไปไม่สามารถกำหนดรู้ได้ ขณะนั้น พระอเสขบุคคลก็จะยืมเข็ม ด้วยหสิตุปปาตจิต เมื่อได้รับอารมณ์ที่เป็นอโนพาริกะ คือ อารมณ์หยาบ ซึ่งคนทั่วไปก็สามารถกำหนดรู้ได้ ขณะนั้น พระอเสขบุคคลก็จะยืมเข็มด้วยมหากิริยาจิต

กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

- (๑) อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- (๒) อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- (๓) โสภณจิต ๒๔ ดวง

อิกนัยหนึ่ง

- (๑) กุศลจิต ๘ ดวง
- (๒) อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- (๓) อัปยากตจิต ๓๔ ดวง

หมายเหตุ อัปยากตจิต ๓๔ ดวงนั้น ได้แก่ วิปากจิต ๒๓ คือ อเหตุกอกุศลวิปากจิต ๗ ดวง อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง และสเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง กับกิริยาจิต ๑๑ ดวง คือ อเหตุกกิริยาจิต ๓ สเหตุกกิริยาจิต ๘

บทที่ ๒

วิญญานชั้น (ต่อ)

มหัคคตจิตและโลกุตตรจิต (ทบทวน)

มหัคคตจิต แปลว่า จิตที่ถึงความยิ่งใหญ่ คือเป็นใหญ่โดยการข่มกิเลสไว้ได้นาน
ทั้งมีผลมาก เช่นทำให้ไปเกิดเป็นพรหม และมีผลต่อเนื่องกันยืนนาน เช่น ทำให้มีอายุยืนนาน
ได้แก่ รูปาวจรจิต ๑๕ และ อรูปาวจรจิต ๑๒

รูปาวจรจิต ๑๕ ได้แก่

(๑) รูปาวจรกุศลจิต ๕ ดวง

(๒) รูปาวจรวิปากจิต ๕ ดวง

(๓) รูปาวจรกิริยาจิต ๕ ดวง

รูปาวจรกุศลจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

(๒) ทุติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข และเอกัคคตา

(๓) ตติยฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา

(๔) จตุตถฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

(๕) ปัญจฌานกุศลจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๒ คือ อุเบกขา เอกัคคตา

รูปาวจรวิปากจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฌานวิปากจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๒) ทุติยฌานวิปากจิต ประกอบด้วยองค์ฌาน ๔ คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา

(๓) ตติยฆานวิปากจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

(๔) จตุตถฆานวิปากจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

(๕) ปัญจฆานวิปากจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๒ คือ อุเปกขา เอกัคคตา

รูปาวจรกิริยาจิต ๕ คือ

(๑) ปฐมฆานกิริยาจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๕ คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา

(๒) ทุตติยฆานกิริยาจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๔ คือ วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา

(๓) ตติยฆานกิริยาจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๓ คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

(๔) จตุตถฆานกิริยาจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๒ คือ สุข เอกัคคตา

(๕) ปัญจฆานกิริยาจิต ประกอบด้วยองค์ฆาน ๒ คือ อุเปกขา เอกัคคตา

ข้อสังเกตรูปาวจรกุศลจิต รูปาวจรวิปากจิต และรูปาวจรกิริยาจิตนั้น แม้จะมีชื่อตรงกัน และมีจำนวนเท่ากัน แต่มีชื่อแตกต่างกัน กล่าวคือ รูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เป็นบุญเป็นกุศล ซึ่งเกิดจากการเจริญสมถกรรมฐาน จนได้บรรลุฌาน เป็นจิตที่ทำหน้าที่ข่มกิเลส คือ นีวรณ ๕ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า จิตของบุคคลผู้เข้ารูปฌาน ซึ่งไม่เป็นพระอรหันต์ เรียกว่า รูปาวจรกุศลจิต ส่วนรูปาวจรวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลของกุศลจิตนั้น หรือเกิดจากกุศลจิตนั้น และทำหน้าที่นำไปปฏิสนธิในรูปภพ สำหรับรูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตทำหน้าที่เพียงกิริยา สักว่านึก สักว่าคิดเท่านั้น ไม่เป็นบุญไม่เป็นกุศล ได้แก่ จิตของพระอรหันต์ผู้เข้ารูปฌาน

รูปฌาน ฌาน แปลว่า การเพ่งอารมณ์ เพื่อให้จิตเป็นสมาธิ เพ่งรูปกรรมฐาน หรือ เพ่งสิ่งสมมุติ บัญญัติ เป็นอารมณ์ เช่น กสิณ ๑๐ อสุภ ๑๐ เป็นต้น เรียกว่า รูปฌาน อีกอย่างหนึ่ง ฌานแปลว่า การเผา ได้แก่การเผากิเลส คือ นีวรณ ๕ มิให้ครอบงำจิตใจได้

องค์ฆาน รูปฌานนั้น มีองค์ประกอบสำคัญ ๕ อย่าง คือ วิตก วิจาร ปิติ สุข เอกัคคตา

วิตก ความตรึก เป็นเจตสิกที่ทำหน้าที่ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์หรือยกจิตขึ้นสู่กรรมฐาน กล่าวคือ ในการปฏิบัติสมถกรรมฐานนั้น เบื้องต้น ต้องเพ่งอารมณ์ เช่น ใช้ดินเป็นดวงกสิณ แล้วเพ่งดวงกสิณ โดยยกจิตขึ้นสู่อารมณ์คือดวงกสิณ เอาใจจดจ่อเพ่งอยู่กับดวงกสิณนั้น เพื่อให้จิตเป็นสมาธิ ถ้าจิตหลุดหรือถอยจากอารมณ์ที่เพ่งตกไปจากดวงกสิณที่เพ่ง ก็แปลว่ามีถิ่นมิตทนิวรรณ์ครอบงำใจเสียแล้ว ต้องพยายามยกจิตให้กลับมาสู่อารมณ์อีก เพ่งดวงกสิณต่อไปอีก จนจิตแนบสนิทอยู่กับอารมณ์เดียว ทำได้เช่นนี้ชื่อว่า มีวิตกในการเพ่งโดยสมบูรณ์ เมื่อจิตถูกวิตกยกสู่กรรมฐานได้สำเร็จอย่างนี้ ชื่อว่าได้ข่มถิ่นมิตทนิวรรณ์ได้แล้ว หรือเผาถิ่นมิตทนิวรรณ์ได้แล้ว เพราะจิตไม่ถอย ไม่ตกจากอารมณ์ คือ ดวงกสิณที่เพ่งนั้น

วิचार ความตรอง ความพิจารณาอารมณ์ พิจารณากรรมฐาน เป็นเจตสิกที่ทำหน้าที่ระคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์ที่เพ่งนั้น กล่าวคือ เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์แล้ว วิचारก็ระคองจิตไว้ ไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ได้ ไม่ให้เกิดความลังเลสงสัยเกิดขึ้นในใจ เกี่ยวกับการเจริญกรรมฐานนั้น ถ้าเกิดความลังเลขึ้นเมื่อใด เมื่อนั้นก็แปลว่า วิจิกิจจานิวรรณ์ได้เกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ต้องพยายามระคองจิตให้มั่นอยู่ในอารมณ์ต่อไปอีก จนปราศจากความลังเลสงสัยใด ๆ เกี่ยวกับการเจริญกรรมฐานนั้น ทำได้เช่นนี้ ชื่อว่ามีวิचारในการเพ่งสมบูรณ์ เมื่อจิตถูกวิचारระคองไว้ให้มั่นอยู่ในอารมณ์สำเร็จได้สำเร็จอย่างนี้ ชื่อว่าได้ข่มวิจิกิจจานิวรรณ์ หรือได้เผาวิจิกิจจานิวรรณ์ได้แล้ว เพราะจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ ไม่ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่งนั้น

ปีติ ความปลาบปลื้มใจ ความอímเอิบใจในการเพ่งเป็นเจตสิกที่ทำหน้าที่บำรุงกายใจให้อímเอิบ กล่าวคือ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ ระคองใจให้มั่นอยู่ในอารมณ์ด้วยอำนาจวิคิด วิचारดังกล่าวแล้ว จิตใจก็จะปราศจากความหลุดลอย ปราศจากความลังเล ความปลาบปลื้มใจก็ย่อมจะเกิดขึ้นตามมา ขณะที่มีความปลาบปลื้ม อímเอิบใจอยู่นั้น จิตก็จะไม่คิดไปในทางพยายาทปองร้ายใคร ไม่มุ่งมาดปรารถนาร้ายต่อใคร ได้ชื่อว่าข่มพยายาทนิวรรณ์ หรือ เผยพยายาทนิวรรณ์ได้แล้ว เพราะจิตมีความปลาบปลื้มอímเอิบ ไม่มีความขุ่นเคือง ไม่คิดร้ายต่อใคร ๆ

อนึ่ง ปิติ ความปลาบปลื้มใจนั้นมี ๕ ชนิด คือ

- (๑) ขุททกاپิติ ความปลาบปลื้มใจเล็กน้อย
- (๒) ขณิกापิติ ความปลาบปลื้มใจชั่วขณะ
- (๓) โลกกันติกापิติ ความปลาบปลื้มใจอย่างโลดโผน
- (๔) อุพเพงคापิติ ความปลาบปลื้มใจจนตัวลอย
- (๕) ปรณापิติ ความปลาบปลื้มใจจนซาบซ่านไปทั่วกายใจ

ในปิติ ๕ อย่างนี้ ที่นับเป็นองค์ฌาน สามารถข่มหรือเผาพยาบาทนิวรณ์ได้นั้น ได้แก่ ปิติที่ ๕ คือ ปรณापิติ เพราะเป็นปิติที่มีกำลังกล้า ส่วนปิติ ๔ อย่างข้างต้นนั้น ไม่นับว่าเป็นปิติในองค์ฌาน เพราะยังหยาบและมีกำลังน้อย ไม่สามารถข่มหรือเผาพยาบาทนิวรณ์ได้

สุข ความสุขใจ ความสบายใจ ได้แก่ โสมนัสสเวทนา ซึ่งเกิดขึ้นในการเจริญกรรมฐาน กล่าวคือ เมื่อเพ่งอารมณ์จนเกิดความปลาบปลื้มใจแล้ว ความสุขใจ ขณะนั้น อุทธัจจกุกกัจฉนิวรรณ์ ก็สงบระงับ ไม่สามารถเกิดขึ้นได้ ด้วยความสุขใจที่ได้เสวยรสอารมณ์อย่างสุดคัมภ์ เชื่อว่าได้ข่มหรือเผาอุทธัจจกุกกัจฉนิวรรณ์ได้สำเร็จ เพราะจิตมีความสงบสุข

เอกัคคตา เมื่อจิตมีความสงบสุขในการเพ่งอารมณ์ดังกล่าวแล้ว ต่อแต่นั้น จิตก็จะ มีสมาธิ มีความแนบสนิทแน่วแน่ในอารมณ์เดียว กล่าวคือจิตจะสงบนิ่งแน่วแน่แต่เฉพาะในอารมณ์กรรมฐาน หรือดวงกสิณนั้นอย่างเดียว ไม่แลบไปหลไปสู่อารมณ์อื่น ภาวะแห่งจิตที่แนบสนิทในอารมณ์กรรมฐานอย่างเดียว เช่นนี้ เชื่อว่า เอกัคคตา เมื่อปฏิบัติธรรม เจริญกรรมฐานจนได้บรรลุเอกัคคตาสำเร็จแล้ว เชื่อว่าได้ข่มหรือเผาภังคนิวรณ์ได้สำเร็จ เพราะจิตเป็นสมาธิแน่วแน่แล้ว

ฌาน ๒ นัย

รูปฌานนั้น แบ่งเป็น ๒ นัย คือ ปัญจกนัยและจตุกกนัย ที่จำแนกเป็น ๕ ชั้น คือ เป็น ปฐมฌาน จนถึงปัญจฌาน ดังกล่าวมาแล้วนั้น จัดเป็นฌานชนิด ปัญจกนัย ซึ่งเป็นนัยที่มีมาในพระอภิธรรมเป็นส่วนมาก ส่วนฌานที่จำแนกเป็น ๔ ชั้น คือจำแนกเป็น ปฐมฌาน ถึง จตุตถฌาน จัดเป็น ฌานชนิด จตุกกนัย ซึ่งเป็นนัยที่มีมาในพระสูตรเป็นส่วนมาก

แม้รูปฌานจะจำแนกเป็น ๒ นัย แต่องค์ฌานมีจำนวน ๕ อย่างเท่ากัน แต่กระจายออกตามลำดับฌานแตกต่างกัน ฟังเห็น โดยการเปรียบเทียบดังต่อไปนี้

ข้อสังเกต

ตามนัยดังกล่าวนี้ จะเห็นได้ว่า ปฐมฌานในปัญจกนัยและในจตุกกนัย มีองค์ฌานเท่ากัน และเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และปัญจฌานในปัญจกนัยและจตุตถฌานในจตุกกนัย มีองค์ฌานเท่ากันและเป็นอันหนึ่งเดียวกัน นอกนั้นแตกต่างกันทั้งจำนวนและชนิดขององค์ฌาน

การแสดงฌานเป็น ๒ นัยนั้น แสดงตามสภาวะของบุคคลผู้บรรลุฌาน ซึ่งมีอยู่ ๒ ประเภท คือ มันทบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาน้อย บรรลุฌานได้ช้า) และติกขบุคคล (บุคคลผู้มีปัญญาแก่กล้า มีปัญญามาก บรรลุฌานได้เร็ว) ด้วยบุคคลทั้งสองประเภทนี้ เมื่อบรรลุปฐมฌานแล้ว จะบรรลุฌานขั้นสูงต่อไปอีก มีการละองค์ฌานที่หยาบ ๆ ได้แตกต่างกัน กล่าวคือ มันทบุคคลนั้น สามารถละองค์ฌานได้เพียงฌานละหนึ่งองค์เท่านั้น คือ ที่ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจฌาน ละได้เพียงฌานละหนึ่งองค์เหมือนกัน กว่าจะละองค์ฌานที่หยาบ ๆ ทั้ง ๔ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข ได้หมด จึงมีลำดับการละองค์ฌานถึง ๔ ขั้น คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ สุข ได้หมด รวมกับฌานขั้นแรกด้วย จึงเป็น ๕ ขั้น ส่วนติกขบุคคลนั้น ที่ทุติยฌาน สามารถละองค์ฌานที่หยาบ ๆ ได้ทีเดียวถึง ๒ องค์ คือ วิตก

และวิจารณ์ จึงเหลือองค์ฌานที่หยาบอยู่เพียง ๒ คือ ปิติ และ สุข ซึ่งติขบุคคลละได้ฌานละ
หนึ่งองค์ จึงมีลำดับการละองค์ฌานเพียง ๓ ชั้น รวมฌานชั้นแรกด้วยจึงเป็น ๔ ชั้น ด้วยเหตุนี้
การแสดงฌานจึงมีเป็น ๒ นัย คือ ปัญจกนัย และจตุกกนัย

อนึ่ง เมื่อแบ่งรูปฌานเป็น ๕ ตามแนวปัญจกนัยและแบ่งรูปฌานเป็น ๔ ตามแนว
จตุกกนัย ดังกล่าวนี้นี้ ฌานสมาบัติ จึงมี ๒ อย่าง คือ ฌานสมาบัติ ๕ และ ฌานสมาบัติ ๘
กล่าวคือ ตามแนวปัญจกนัย นับรูปฌาน ๕ กับอรูปฌาน ๔ เข้าด้วยกัน จึงเป็นฌานสมาบัติ
๕ และตามแนวจตุกกนัย นับรูปฌาน ๔ กับ อรูปฌาน ๔ เข้าด้วยกัน จึงเป็นฌานสมาบัติ ๘

- อรูปาวจรจิต ๑๒ ได้แก่

(๑) อรูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง

(๒) อรูปาวจรวิปากจิต ๔ ดวง

(๓) อรูปาวจรกิริยาจิต ๔ ดวง

- รูปาวจรกุศลจิต ๔ ดวง คือ

(๑) อากาสนัญญาตนกุศลจิต

(๒) วิญญาณัญญาตนกุศลจิต

(๓) กากิญจัญญาตนกุศลจิต

(๔) เนวสัญญานาสัญญาตนกุศลจิต

ข้อสังเกต

อรูปาวจรกุศลจิต เป็นจิตที่เกิดจากการเจริญสมถกรรมฐาน โดยเพ่งบัญญัติ คือ
อรูปกรรมฐานเป็นอารมณ์ กล่าวคือ บุคคลที่เจริญสมถกรรมฐานจนได้บรรลुरुูปฌานแล้ว
เมื่อมีความเบื่อหน่ายในรูป ไม่พอใจในรูป ต้องการสิ่งละเอียดประณีตกว่านั้นอีก จึงเข้า
จตุตถฌาน หรือปัญจฌาน ซึ่งมีองค์ ๒ คือ อุpekขาและเอกกคตา เพ่งอรูปกรรมฐานเป็น
อารมณ์ จนจิตแน่วแน่ยิ่งขึ้น ประณีตยิ่งขึ้น เรียกว่า อรูปาวจรกุศลจิต เพราะเป็นจิตที่เป็น
บุญเป็นกุศลระดับอรูปฌาน หรือระดับอรูปภูมิ

อรุปาวจรวิปากจิต ๔ คือ

- (๑) อากาสนัญญาตนาวิปากจิต
- (๒) วิญญาณัญญาตนาวิปากจิต
- (๓) อากิญจัญญาตนาวิปากจิต
- (๔) เนวสัณญานาสัณญาตนาวิปากจิต

ข้อสังเกต

อรุปาวจรวิปากจิต เป็นจิตที่เป็นผลแห่งอรุปาวจรกุศลจิต คือ ผลของกุศลจิต ระดับอรุปฌาน จิต ๔ ดวงนี้ แม้จะมีชื่อตรงกันและจำนวนเท่ากับอรุปาวจรกุศลจิต ทั้งมีองค์ฌานแต่ละระดับตรงกันและเท่ากัน คือเพียงองค์ ๒ อันได้แก่ อุpekขา และ เอกกคตา เหมือนกันด้วย แต่มีชื่อแตกต่างกัน กล่าวคือ อรุปาวจรกุศลจิต เป็นจิตทำหน้าที่ข่มกิเลส มีความสงบและประณีตยิ่ง ด้วยการข่มกิเลสได้ ส่วนอรุปาวจรวิปากจิตนั้น เป็นจิตทำหน้าที่นำไปสู่ปฏิสนธิในอรุปภพ คือ นำไปเกิดเป็นอรุปพรหม ๔ ชั้น

อรุปาวจรกิริยาจิต ๔ คือ

- (๑) อากาสนัญญาตนา กิริยาจิต
- (๒) วิญญาณัญญาตนา กิริยาจิต
- (๓) อากิญจัญญาตนา กิริยาจิต
- (๔) เนวสัณญานาสัณญาตนา กิริยาจิต

ข้อสังเกต

อรุปาวจรกิริยาจิต คือ กิริยาจิตระดับอรุปฌาน ซึ่งเป็นจิตที่เป็นเพียงกิริยา คือ เป็นเพียงว่าแต่คิดเท่านั้น ไม่จัดเป็นกุศล เพราะไม่ได้ทำหน้าที่ข่มกิเลส จิต ๔ ดวงนี้ แม้จะมีชื่อตรงกันและจำนวนเท่ากับอรุปาวจรกุศลจิต ทั้งมีองค์ฌานแต่ละระดับตรงกันและเท่ากันด้วย แต่มีชื่อแตกต่างกัน คือ อรุปาวจรกุศลจิตนั้น เป็นจิตที่เกิดขึ้นสำหรับบุคคลผู้ได้ฌานทั่วไป ที่ไม่เป็นพระอรหันต์ แต่อรุปาวจรกิริยาจิตนี้ เป็นจิตที่เกิดขึ้นสำหรับพระอรหันต์ โดยเฉพาะ กล่าวโดยใจความก็คือ จิตของผู้เข้าอรุปาวจรฌาน เรียกว่า อรุปาวจรกุศลจิต จิตของพระอรหันต์ผู้เข้าอรุปาวจรฌาน เรียกว่า อรุปาวจรกิริยาจิต

อรุพฌาน การเพ่งอรุพเป็นอารมณ์ เช่น เพ่งอากาศเป็นอารมณ์ เป็นต้น เพื่อให้จิตเป็นสมาธิยิ่งขึ้น ประณีตยิ่งขึ้นกว่าจิตในอรุพฌาน เรียกว่า อรุพฌาน

องค์ฌาน องค์แห่งอรุพฌานทั้ง ๔ ระดับนี้ มีจำนวนเท่ากันและเหมือนกันกับ องค์ฌานของปัญจฌาน (ปัญจกนัย) หรือจตุตตฌาน (จตุกกนัย) คือมีองค์ ๒ ได้แก่ อุเปกขา และเอกกคตา ดังนั้น อรุพฌาน ๔ ขั้นนี้ จึงนับเป็นปัญจฌาน หรือจตุตตฌาน เพราะมีองค์ฌานเท่ากันและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

- โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง ได้แก่

(๑) กุศลจิต หรือ มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง

(๒) วิปากจิต หรือ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง

- โลกุตตรกุศลจิต ๔ คือ

(๑) โสดาปัตติมัคคจิต

(๒) สกทาคามีมัคคจิต

(๓) อนาคามีมัคคจิต

(๔) อรหัตตมัคคจิต

- โลกุตตรวิปากจิต ๔ คือ

(๑) โสดาปัตติผลจิต

(๒) สกทาคามีผลจิต

(๓) อนาคามีผลจิต

(๔) อรหัตตผลจิต

ข้อสังเกต

โลกุตตรจิต แปลว่าจิตที่ข้ามพ้นโลก จิตที่พ้นจากโลก หมายความว่า จิตที่ไม่เกาะเกี่ยวอยู่กับโลก ไม่ติดอยู่ในโลก ไม่ผูกพันกับโลก คำว่าโลกในที่นี้หมายถึงภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ โลกุตตรจิตไม่ยึดสิ่งใด ๆ ในโลกทั้ง ๓ เป็นอารมณ์ แต่มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ จึงเรียกว่าพ้นโลก

โลกุตตรกุศลจิต หรือมกคจิต ๔ ดวงนั้น เป็นจิตที่ประกอบด้วยอริยมกคญาณ ๔ มีโศคาปัตติมกคญาณ เป็นต้น และอริยมกคญาณ นั้น เป็นญาณที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนากรรมฐาน โดยพิจารณารูปนามหรือปรมาณูเป็นอารมณ์ เมื่ออริยมกคญาณทั้ง ๔ เกิดขึ้นในใจแล้ว ย่อมสามารถทำลายกิเลสได้ กล่าวคือ อริยมกคญาณนี้ มีพระนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นฝ่ายโลกุตตระ เห็นอริยสัจอย่างชัดแจ้งที่สุด คือเห็นริโรชอริยสัจแจ่มชัด เมื่อเห็นนิโรชแล้ว อริยสัจอีก ๓ ข้อ ก็ไม่จำเป็นต้องกล่าวถึง เพราะจะต้องเห็นพร้อมกันอยู่เอง ดังนั้น จิตที่เกิดพร้อมกับอริยมกคญาณ หรือประกอบด้วยอริยมกคญาณ จึงเรียกว่า กุศลจิต เพราะสามารถทำลายกิเลสได้

โลกุตตรวิปากจิต หรือ ผลจิต ๔ ดวงนั้น เป็นจิตที่เป็นผล คือ เป็นผลสืบเนื่องมาจากกุศลจิตหรือมกคจิต เป็นจิตที่สะอาด สงบและสว่างยิ่ง เพราะไม่มีกิเลสรบกวน และทำให้เศร้าหมอง และผลจิต ๔ อย่างนี้ เป็นจิตที่เกิดสืบต่อจากมกคจิต กล่าวคือ เมื่อมกคจิตเกิดขึ้นและดับไปแล้ว ผลจิตก็เกิดขึ้นติดต่อกันไปในทันทีทันใด โดยไม่มีระหว่างกัน ช่วงต่อระหว่างมกคจิตกับผลจิตนั้น จับไม่ได้ว่าเป็นเวลาที่เสี้ยววินาที เพราะเป็นเวลาทีรวดเร็วจนเกินไป ด้วยพระธรรมให้ผลเร็ว ดังนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็น อกาลโก ไม่ประกอบด้วยกาล คือ เมื่อมรรคเกิดขึ้น ผลก็ต้องเกิดขึ้นติดต่อกันโดยฉับพลันทันที

กล่าวโดยพิสดาร โลกุตตรจิตนั้น มี ๔๐ ดวง คือ มกคจิต ๒๐ ผลจิต ๒๐ กล่าวคือ มกคจิต ๔ ดวงนั้น แต่ละดวงประกอบด้วยฌาน ๕ มีปฐมฌาน เป็นต้น จึงนับมกคจิตได้ ๒๐ ($4 + 5 = 20$) และผลจิต ๔ ดวงนั้น แต่ละดวงก็ประกอบด้วยฌาน ๕ จึงนับผลจิตได้ ๒๐ ($4 + 5 = 20$)

สรุป

จิตทั้ง ๔ ภูมิ คือ กามาวจรจิต รูปาวจรจิต อรูปาวจรจิต และโลกุตตรจิต ดังกล่าวมานี้ รวมทั้งสิ้นเป็น ๘๕ ดวงหรือ ๑๒๑ ดวง กล่าวคือ

ก. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

- (๑) อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- (๒) อเหตุกจิต ๑๘ ดวง
- (๓) โสภณจิต ๒๔ ดวง

ข. อรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต ๕ ดวง
- (๒) วิปากจิต ๕ ดวง
- (๓) กิริยาจิต ๕ ดวง

ค. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต ๔ ดวง
- (๒) วิปากจิต ๔ ดวง
- (๓) กิริยาจิต ๔ ดวง

ง. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต หรือ มัคคจิต ๘ หรือ ๒๐ ดวง
- (๒) วิปากจิต หรือ ผลจิต ๘ หรือ ๒๐ ดวง

รวมเป็นจิตทั้งสิ้น ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง ($๕๔+๑๕+๑๒+๘ = ๘๕$ ดวง

หรือ ๔๐ ดวง)

อีกนัยหนึ่ง ท่านแบ่งจิตเป็น ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง ดังนี้

ก. กามาวจรจิต ๕๔ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต ๘ ดวง
- (๒) อกุศลจิต ๑๒ ดวง
- (๓) อัปยาคตจิต ๓๔ ดวง

ข. อรูปาวจรจิต ๑๕ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต ๕ ดวง
- (๒) วิปากจิต ๕ ดวง
- (๓) กิริยาจิต ๕ ดวง

ค. อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต ๔ ดวง
- (๒) วิปากจิต ๔ ดวง
- (๓) กิริยาจิต ๔ ดวง

ง. โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง คือ

- (๑) กุศลจิต หรือ มัคคจิต ๔ ดวง หรือ ๒๐ ดวง
- (๒) วิปากจิต หรือ ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง

รวมเป็นทั้งสิ้น ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง คือ เป็นโลกียจิต ๘๑ ดวง โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง ($๕๔+๑๕+๑๒+๘=๘๕$ หรือ $๕๔+๑๕+๑๒+๔๐=๑๒๑$ ดวง)

การประหามกิเลส

กิเลสคือสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง ขณะใดจิตประกอบด้วยกิเลส ขณะนั้นจิตก็ย่อมเศร้าหมองเป็นอกุศลจิต กิเลสนั้น ท่านแบ่งเป็น ๓ ชั้น คือ วิติกมกิเลส ปริยภูฐานกิเลส และอนุสัยกิเลส

วิติกมกิเลส เป็นกิเลสอย่างหยาบ ที่ระเิดออกมาทางกายและทางวาจา ทำให้ละเมิดศีล ให้ประพฤติกายทุจริต วิจิทุจริต กิเลสชนิดนี้อาจประหามได้ด้วยการรักษาศีล หรือด้วยมหากุศลจิต เป็นการประหามได้ชั่วคราวชั่วขณะ อันเรียกว่า ตทังคปหาน หมายความว่า ขณะใดยังรักษาศีลอยู่ จิตยังเป็นมหากุศลอยู่ ขณะนั้น ก็ประหามกิเลสชนิดนี้ได้

ปริยภูฐานกิเลส เป็นกิเลสอย่างกลางที่กั้มรุมอยู่ในใจ ไม่แสดงออกมาให้ปรากฏทางกายและทางวาจา เช่นนิรรม ๕ หรือ อกุศลวิตก ๓ เป็นต้น กิเลสชนิดนี้ สามารถประหาม

ได้ด้วยสมาธิหรือด้วยฌาน เป็นการประหามด้วยการข่มไว้อันเรียกว่า วิกัมภนปหาน หมายความว่า トラบใดที่ฌานยังไม่เสื่อม トラบนั้นก็จะสามารถข่มกิเลสชนิดนี้ไว้ได้ด้วยอำนาจฌาน

อนุสัยกิเลส เป็นกิเลสอย่างละเอียด ซึ่งนอนแนบอยู่ในจิตตสันดาน ขณะใดไม่มี อารมณ์กระทบ ขณะนั้นกิเลสชนิดนี้ก็จะสงบนิ่งอยู่ในใจ ไม่แสดงอาการออกมาให้ตนเองหรือคนอื่นรู้ได้ แต่เมื่อใดมีอารมณ์กระทบ เมื่อนั้นจึงจะแสดงอาการออกมา กิเลสชนิดนี้สามารถประหามได้ด้วยปัญญา กล่าวคือ มัคคญาณนี้ เป็นการประหามอย่างเด็ดขาด อันเรียกว่า สมุจเฉทปหาน

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่า วิติกมกิเลส สามารถประหามได้ด้วยศีลหรือมหากุศลจิต เป็นตั้ทั้งคปหาน ปริยฐานกิเลส สามารถประหามได้ด้วยฌาน หรือมหัคคตกุศลจิต เป็นวิกัมภนปหาน อนุสัยกิเลส สามารถประหามได้ด้วยปัญญา หรือมัคคญาณหรือมัคคจิต มัคคญาณหรือมัคคจิตนั้น สามารถประหามกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน ดังนี้

๑. โสคาปัตติมัคคญาณ ประหามสังโยชน์ ได้ ๓ อย่าง คือ สักกายทิฏฐิ

วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส กับประหามอุปกิเลสได้ ๖ อย่างคือ

- (๑) มกฺขะ การลบหลู่คุณท่าน
- (๒) ปลาสะ การตีเสมอ คือยกตนเทียมท่าน
- (๓) อิศสา ความริษยา คือ เห็นเขาได้ดีทนอยู่ไม่ได้
- (๔) มัจฉริยะ ความตระหนี่
- (๕) มายา มายา คือ เจ้าเล่ห์
- (๖) สาถยยะ โ้อ้อวด

นอกจากนี้ ยังประหามอกุศลกรรมบถได้เป็นสมุจเฉทปหานอีก ๕ อย่าง คือ

- (๑) ปาณาติบาต การฆ่าสัตว์
- (๒) อทินนาทาน การลักทรัพย์
- (๓) กามเมสุมิฉณาจาร การประพฤตินอกกาม

(๔) มุสาวาท การพูดเท็จ

(๕) มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด

(แต่ในมโนรทปฐณี ภาค ๒ หน้า ๒๓๖ ว่าโศคาปัตติมคคณฺณ ละอกุศลกรรมบถ
ได้ ๖ โดยเพิ่ม ปิสฺสุณา วาจา พุคฺส่อเสียด เป็นที่ ๕ มิจฉาทิฎฐิ เป็นข้อที่ ๖)

๒. สกทาคามีมคคณฺณ ประหามกิเลสอย่างเดียวกับโศคาปัตติมคคณฺณแต่ทำ
ราคะ โทสะ โมหะ ให้เบาบางลงได้ด้วย

๓. อนาคามีมคคณฺณ ประหามโอรัมภาคิยสังโยชน (สังโยชนเบื้องต่ำ) ๕ อย่าง
ได้เด็ดขาด คือ

(๑) สักกายทิฎฐิ ความเห็นผิดว่ามีอัตตา

(๒) วิจิกิจฺญา ความสงสัย

(๓) สीलฺลพทปรามาส ความยึดถือศีลและพรต

(๔) กามฉันทะ ความพอใจในกาม (หรือกามราคะ ความกำหนัดในกาม)

(๕) พยาบาท ความปองร้าย (หรือปฏิกฺษะ ความขัดเคือง)

๔. อรหัตตมคคณฺณ ประหามอุทฺทมภาคิยสังโยชน (สังโยชนเบื้องสูง) ๕ อย่าง
ได้เด็ดขาด คือ

(๑) รูปราคะ ความกำหนัดยินดีในรูป

(๒) อรูปาราคะ ความกำหนัดยินดีในอรูป

(๓) มานะ ความถือตัว

(๔) อุทฺธัจจะ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต

(๕) อวิชชา ความไม่รู้สภาวะธรรม

พระอริยบุคคล

พระอริยบุคคล แปลว่า บุคคลผู้ประเสริฐ หมายถึงผู้ปฏิบัติธรรม คือเจริญกรรมฐาน
ได้บรรลุนิพพาน อริยผลแล้ว เป็นผู้มึจิตบริสุทธิ์แล้ว เพราะเป็นผู้มึจิตเป็น โลกุตตระ คือ

มีจิตพ้นจากโลก ไม่เกาะเกี่ยวอยู่ในโลก ไม่ผูกพันกับโลกแล้ว พระอริยบุคคลนั้น มีเฉพาะ
แต่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น

พระอริยบุคคลนั้น มี ๘ จำพวก คือ

หมู่ที่ ๑

(๑) ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติมรรค

(๒) ผู้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล

หมู่ที่ ๒

(๓) ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามีมรรค

(๔) ผู้ดำรงอยู่ในสกทาคามีผล

หมู่ที่ ๓

(๕) ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีมรรค

(๖) ผู้ดำรงอยู่ในอนาคามีผล

หมู่ที่ ๔

(๗) ผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค

(๘) ผู้ดำรงอยู่ในอรหัตตผล

ข้อสังเกต

พระอริยบุคคลผู้บรรลุมรรคผลแล้วนั้น มีชื่อเรียกเป็น ๔ อย่าง คือ พระโสดาบัน
พระสกทาคามี พระอนาคามี และพระอรหันต์ กล่าวคือ หมู่ที่ ๑ เรียกพระโสดาบัน ฯลฯ
หมู่ที่ ๔ เรียกพระอรหันต์ ในพระอริยบุคคล ๘ จำพวกนี้ ๗ จำพวกข้างต้น เรียกว่าพระเสขะ
จำพวกที่ ๘ เรียกว่า พระอเสขะ

บทที่ ๓

นามขันธ์ ๓ - เจตสิก (ทบทวน)

นามขันธ์ ๓ ได้แก่ เวทนขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ทั้ง ๓ นี้ เรียกว่า เจตสิก แปลว่า สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับใจ

เจตสิกนั้น มีการอาศัยจิต เป็นลักษณะ มีการเกิดขึ้นไม่พราวจากจิตเป็นกิจ มีการรับอารมณ์เดียวกับจิตเป็นผล และมีการเกิดขึ้นแห่งจิต เป็นเหตุให้เกิด

หมายความว่า เจตสิกนั้น มีลักษณะอาศัยจิตตลอดเวลา จะเกิดขึ้นหรือดับไปก็ต้องอาศัยจิต ถ้าจิตไม่เกิด เจตสิกก็เกิดไม่ได้ จิตไม่ดับ ก็ดับไม่ได้ เจตสิกจึงทำหน้าที่เกาะติดอยู่กับจิต ไม่พราวจากจิตไปได้ มีรับอารมณ์เดียวกับจิตเป็นผลปรากฏ จิตรับรูป เสียง หรือ กลิ่น เป็นอารมณ์ เจตสิกก็รับสิ่งนั้นเป็นอารมณ์ด้วย สิ่งที่เป็นเหตุใกล้เป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิก ก็คือจิต เพราะเมื่อจิตเกิดขึ้น ก็ยังทำให้เจตสิกเกิดขึ้น ที่กล่าวมานี้คือลักษณะพิเศษของเจตสิก

เจตจิก ๕๒

เจตสิก คือ สภาวะธรรมที่เกิดขึ้นกับใจนั้น มีจำนวนทั้งสิ้น ๕๒ ดวง โดยแบ่งเป็น ประเภทใหญ่ ๓ ประเภท ได้แก่ อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ และ โสภณเจตสิก ๒๕

- อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓

อัญญาสมานาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่มีสภาพเข้ากับสภาวะธรรมอื่น ๆ ได้ หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบกับนามธรรมได้ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตะ เมื่อประกอบกับนามธรรมชนิดใด ก็กลายเป็นนามธรรมชนิดนั้นไปด้วย

อัญญาสมาณาเจตสิกนั้นมี ๑๓ ดวง แบ่งเป็น ๒ ชนิด คือ

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๘ ดวง

(๒) ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ประกอบได้ในจิตทุกดวง หมายความว่า จิตทั้งหมดควมมีจำนวน ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวงนั้น เมื่อจิตดวงใดเกิดขึ้น เจตสิกทั้ง ๘ ดวง นี้ก็เกิดขึ้นประกอบจิตดวงนั้นพร้อมกันทั้ง ๘ ดวงเสมอ

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๘ ดวงนั้น ได้แก่

(๑) ผัสส ความสัมผัสอารมณ์

(๒) เวทนา ความเสวยอารมณ์

(๓) สัญญา ความจำอารมณ์

(๔) เจตนา ความตั้งใจ ความจงใจในอารมณ์

(๕) เอกคฺคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว (สมาธิ)

(๖) ชีวีตินุทฺรย อินทรีย์คือชีวิต

(๗) มนสิการ ความทำอารมณ์ไว้ในใจ ความเอาใจใส่ต่ออารมณ์

ผัสสเจตสิก

ผัสสเจตสิกนั้น มีการกระทบอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประสานอารมณ์ วัตถุ และ วิญญาณเป็นกิจ มีการประชุมพร้อมกันแห่งอารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ เป็นผลปรากฏ มี อารมณ์ที่ผ่านมาถึงเป็นเหตุให้เกิด

หมายความว่า เจตสิกนี้มีลักษณะกระทบหรือสัมผัสกับอารมณ์เสมอ เกิดขึ้นเมื่อใด ก็สัมผัสกับอารมณ์เมื่อนั้น หน้าที่ของเจตสิกนี้ก็คือการประสานอารมณ์ วัตถุ และวิญญาณ ให้ประจวบกัน ผลที่ปรากฏเฉพาะหน้าของเจตสิก ก็คือการทำสภาวะธรรมทั้ง ๓ คือ อารมณ์ (มีรูปเป็นต้น) วัตถุ (จักขุเป็นต้น) กับวิญญาณ (จักขุวิญญาณ เป็นต้น) ได้มาประชุมกัน มารวมกันในขณะเดียวกันและเหตุใกล้ชิดที่ทำให้ผัสสะเกิดขึ้นนั้น ก็ได้แก่อารมณ์ที่ผ่านมาจาก ตา หู เป็นต้น

เวทนาเจตสิก

เวทนาเจตสิกนั้นได้แก่ความเสวยอารมณ์ มี ๕ อย่าง คือ

(๑) สุขเวทนา ได้แก่ความสุข ความสบายทางกาย ซึ่งสุขเวทนานี้มีการสัมผัสอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำให้สัมปยุตธรรม (มีจิตเป็นต้น) มีความเจริญเพิ่มพูนยิ่งขึ้น มีความชื่นชมยินดีทางกาย เป็นผลปรากฏ มีกายประสาทเป็นเหตุให้เกิด

(๒) ทุกขเวทนา คือความทุกข์กาย ความลำบากกาย ซึ่งทุกขเวทนานี้ มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำให้สัมปยุตธรรม (มีจิต เป็นต้น) เศร้าหมอง เป็นกิจ มีความบีบคั้นทางกายเป็นผลปรากฏ มีกายประสาทเป็นเหตุให้เกิด

(๓) โสมนัสสเวทนา คือความดีใจ ความสุขใจ ซึ่งโสมนัสสเวทนานี้ มีการเสวยอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการทำจิตใจให้อยู่ร่วมกับอารมณ์ที่ปรารถนาเป็นกิจ มีความชื่นใจ เป็นผลปรากฏ มีความสงบกายสงบใจเป็นเหตุให้เกิด

(๔) โทมนัสสเวทนา คือความเสียใจ ความทุกข์ใจ ซึ่งโทมนัสสเวทนานี้ มีการเสวยอารมณ์ที่ไม่ปรารถนาเป็นลักษณะ มีการมีการทำจิตใจให้อยู่ร่วมกับอารมณ์ที่ไม่ปรารถนาเป็นกิจ มีความบีบคั้นทางใจเป็นผลปรากฏ มีททยัตถุเป็นเหตุให้เกิด

(๕) อุเบกขาเวทนา คือความรู้สึกเฉย ๆ ไม่ทุกข์ ไม่สุข ซึ่งอุเบกขาเวทนานี้ มีการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลางเป็นลักษณะ มีการทำสัมปยุตธรรม (มีจิต เป็นต้น) ไม่ให้เจริญ ไม่ให้ห่อเหี่ยวเกินไป มีความสงบเป็นผลปรากฏ มีจิตไร้ความปลื้มใจเป็นเหตุให้เกิด

สัญญาเจตสิก

สัญญาเจตสิก ได้แก่ความจำอารมณ์ ความหมายรู้อารมณ์ มีรูปเป็นต้น ซึ่งสัญญาเจตสิกนี้ มีความจำอารมณ์ได้เป็นลักษณะ มีความจดจำอารมณ์ไว้ และกำหนดหมายเหตุอารมณ์ไว้อีกเป็นกิจ มีการทำใจให้ยึดอารมณ์ไว้มั่นด้วยอำนาจนิमितหมายตามที่กำหนดจดจำไว้เป็นผลปรากฏ มีอารมณ์ตามที่ปรากฏขึ้นแก่ใจเป็นเหตุให้เกิด

เจตนาเจตสิก

เจตนาเจตสิก ได้แก่ความตั้งใจ ความจงใจ ความชวนชวนหาอารมณ์ ซึ่งเจตนาเจตสิกนี้มีความตั้งใจเป็นลักษณะ มีการประมวลอารมณ์เป็นกิจ มีการจัดทำกรทำเป็นผลปรากฏ มีนามจันท์ ๓ (คือ เวทนา สัญญา วิญญาณ) เป็นเหตุให้เกิด

เอกัคคตาเจตสิก

เอกัคคตาเจตสิก ได้แก่ ความมีอารมณ์เดียวแห่งจิต ความแน่วแน่แห่งจิต คือสมาธิ ซึ่งเอกัคคตาเจตสิกนี้ มีความไม่ฟุ้งซ่านเป็นลักษณะ มีการรวบรวมสหชาตธรรม (สิ่งที่เกิดร่วมกัน มีจิตเป็นต้น) เป็นกิจ มีความสงบใจเป็นผลปรากฏ มีสุขเวทนาเป็นเหตุให้เกิด

ชีวิตินทริยเจตสิก

ชีวิตินทริยเจตสิก ได้แก่ เจตสิกที่ทำให้สหธรรมดำรงอยู่ สิ่งที่ทำให้มีอายุอยู่ ซึ่งชีวิตินทริยเจตสิกนี้ มีการเลี้ยงรักษาสหชาตธรรมให้ดำรงอยู่เป็นลักษณะ มีการทำให้สหชาตธรรมดำเนินไป เป็นไปได้เป็นกิจ มีการดำรงมั่นอยู่แห่งสหชาตธรรมเป็นผล มีนามจันท์ ๓ (คือ เวทนา สัญญา และวิญญาณ) เป็นเหตุให้เกิด

มนสิการเจตสิก

มนสิการเจตสิก ได้แก่ เจตสิกที่กระทำอารมณ์ไว้ในใจ หรือความเอาใจใส่ต่ออารมณ์ ซึ่งมนสิการเจตสิกนี้ มีการส่งใจไปหาอารมณ์เป็นลักษณะ มีการประกอบสัมปยุตธรรมไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีการทำให้สัมยุตธรรมมุ่งมั่นต่ออารมณ์เป็นผลปรากฏ มีอารมณ์เป็นเหตุให้เกิด

ปกิณณกเจตสิก

ได้แก่ เจตสิกเบ็ดเตล็ด กล่าวคือเจตสิกที่ประกอบด้วยจิตไม่ได้ทั่วไป ประกอบได้ในจิตบางดวงเท่านั้น

ปกิณณกเจตสิก นั้น มี ๖ ดวง คือ

- (๑) วิตกก ความตรึกอารมณ์
- (๒) วิจารณ์ ความไตร่ตรองอารมณ์
- (๓) อาธิโมกฺข ความตัดสินใจอารมณ์

(๔) วิริย ความเพียร

(๕) ปิติ ความปลื้มใจในอารมณ์

(๖) ฉนฺท ความพอใจในอารมณ์

วิตกเจตสิก

วิตกเจตสิก ได้แก่ ความตรึกอารมณ์ หรือการยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ กล่าวคือ การตรึกตรองนึกคิดหาอารมณ์ ซึ่งวิตกเจตสิกนี้ มีการยกจิตสู่อารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำให้จิตไปกระทบไปจรดกับอารมณ์เป็นกิจ มีการนำจิตมาเกาะติดไว้ในอารมณ์เป็นผลปรากฏ มีนามชั้น ๓ (เวทนา สัญญา และวิญญูณ) เป็นเหตุให้เกิด

ข้อสังเกต

วิตกเจตสิกนี้ มีลักษณะใกล้เคียงกับเจตนาเจตสิกและมนสิการเจตสิกมาก หากพิจารณาอย่างผิวเผิน อาจไม่เห็นความแตกต่างกันแห่งเจตสิกเหล่านี้ได้ แต่เจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้มีความแตกต่างกัน ท่านเปรียบเทียบไว้กับคนแข่งเรือว่า

เจตนาเจตสิก ความตั้งใจ ความจงใจ ความชวนชวนหาอารมณ์นั้น เปรียบเหมือนพายที่หัวเรือ ซึ่งตั้งไว้จะคว่ำธงอันเป็นหลักชัย

มนสิการเจตสิก ความกระทำอารมณ์ไว้ในใจ หรือความเอาใจใส่ต่ออารมณ์นั้น เปรียบเหมือนคนถือท้ายเรือ ซึ่งต้องมุ่งค้ำควาดเรือให้ตรงไปยังธงอันเป็นหลักชัยนั้น

ส่วนวิตกเจตสิกนี้ เปรียบเหมือนพายกลางลำเรือ ซึ่งต้องมุ่งหน้าจำพายไปเพื่อให้ถึงเป้าหมายแต่อย่างเดียว

วิจารณ์เจตสิก

วิจารณ์เจตสิก ได้แก่ ความไตร่ตรองอารมณ์ หรือการประคองจิตไว้ในอารมณ์ ซึ่งวิจารณ์เจตสิกนี้ มีการเคล้าอารมณ์หรือพิจารณาอารมณ์เนื่อง ๆ เป็นลักษณะ มีการประกอบสหชาตธรรมไว้ในอารมณ์เป็นกิจ มีการผูกจิตไว้ในอารมณ์เป็นผลปรากฏ มีนามชั้น ๓ (เวทนา สัญญา และวิญญูณ) เป็นเหตุให้เกิด

อธิโมกขเจตสิก

อธิโมกขเจตสิก ได้แก่ความตัดสินใจหรือความปักใจในอารมณ์ ซึ่งอธิโมกขเจตสิกนี้มีการตกลงใจเป็นลักษณะ มีการไม่คลอนแคลนแห่งจิตเป็นต้น มีการตัดสินใจได้เป็นผลปรากฏ มีอารมณ์ที่ควรสันนิษฐานเป็นเหตุให้เกิด

วิริยเจตสิก

วิริยเจตสิก ได้แก่ ความเพียรเพื่อให้ได้อารมณ์ หรือเพียรหาอารมณ์ ซึ่งวิริยเจตสิกนี้ มีความอุตสาหะเป็นลักษณะ มีการค้าชูสหชาตธรรมเป็นกิจ มีการไม่ย่อ ท้อถอย เป็นผลปรากฏ มีความสลัดใจเป็นเหตุให้เกิด

ปีติเจตสิก

ปีติเจตสิก ได้แก่ความปลื้มใจในอารมณ์ หรือเอิบอímใจในอารมณ์ ซึ่งปีติเจตสิกนี้ มีความอímใจเป็นลักษณะ มีการทำกายและใจให้เอิบอímเป็นกิจ มีการฟูกายฟูใจเป็นผลปรากฏ มีนามจันท์ ๓ (เวทนา สัญญา และวิญญาน) เป็นเหตุให้เกิด

ฉันทเจตสิก

ฉันทเจตสิก ได้แก่ ความพอใจในอารมณ์ ความปลงใจที่จะทำหรือความรักที่จะทำ ซึ่งฉันทเจตสิกนี้มีความปรารถนาจะทำได้เป็นลักษณะ มีการแสวงหาอารมณ์เป็นกิจ มีความต้องการอารมณ์เป็นผลปรากฏ มีอารมณ์เป็นเหตุให้เกิด

- อกุศลเจตสิก ๑๔

อกุศลเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่เป็นอกุศล เป็นบาป เป็นความชั่ว เมื่อเกิดขึ้นในใจ ก็ปรุงแต่งใจให้เป็นบาป เป็นอกุศล

อกุศลเจตสิกนั้น มี ๑๔ ดวง คือ

(๑) โมห ความหลง

(๒) อหิริก ความไม่เกลียดบาป

(๓) อโนตตปป ความไม่กลัวบาป

- (๔) อุทฺธจฺ ความฟุ้งซ่าน
- (๕) โลก ความอยากอารมณ์
- (๖) ทิฏฺฐิ ความเห็นผิด
- (๗) มาน ความถือตัว
- (๘) โทส ความโกรธ
- (๙) อิตฺสุสา ความริษยา
- (๑๐) มจฺฉริย ความตระหนี่
- (๑๑) กุกฺกจฺ ความร้อนใจ ความกลุ้มใจ
- (๑๒) ถีน ความหดหู่ท้อแท้ใจ
- (๑๓) มิทฺฐ ความง่วงเหงาหาวนอน
- (๑๔) วิจิกิฉฺชา ความลังเลใจ ความสงสัย

โมหเจตสิก

โมหเจตสิก ได้แก่ ความหลง ความไม่รู้สภาวะ ความโง่ ซึ่งโมหเจตสิกนี้มีความรู้สภาวะเป็นลักษณะ มีการปกปิดสภาวะแห่งอารมณ์เป็นกิจ มีความมืดมนเป็นผลปรากฏ มีการทำไว้ในใจโดยไม่แยบคายเป็นเหตุให้เกิด

อหิริกเจตสิก

อหิริกเจตสิก ได้แก่ความไม่เกลียดบาป ความไม่ชังบาป ความไม่ละอายบาป ไม่ละอายทุจริต ซึ่งอหิริกเจตสิกนี้มีการไม่เกลียดกายทุจริตเป็นต้นเป็นลักษณะ มีการกระทำบาปเป็นกิจ มีความไม่รังเกียจความชั่วเป็นผลปรากฏ มีการไม่เคารพตนเป็นเหตุให้เกิด

อนตตັปปเจตสิก

อนตตັปปเจตสิก ได้แก่ ความไม่กลัวบาป ไม่กลัวผลของบาป ไม่กลัวความชั่ว ไม่กลัวผลแห่งความชั่ว ซึ่งอนตตັปปเจตสิกนี้มีการไม่สะดุ้งกลัวบาปเป็นลักษณะ มีการกระทำบาปเป็นกิจ มีความไม่รังเกียจความชั่วเป็นผลปรากฏ มีความไม่เคารพผู้อื่นเป็นเหตุให้เกิด

อุทัจจเจตสิก

อุทัจจเจตสิก ได้แก่ ความฟุ้งซ่าน ความคิดฟุ้งไปในอารมณ์ต่าง ๆ ความมีใจไม่สงบ ซึ่งอุทัจจเจตสิกนี้ มีความไม่สงบใจเป็นลักษณะ มีการทำใจไม่ให้ดำรงมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวเป็นกิจ มีความหวั่นไหวจิตเป็นผลปรากฏ มีการไม่ทำไว้ในใจ โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

โลกเจตสิก

โลกเจตสิกนี้ ได้แก่ ความอยากอารมณ์ ความติดใจในอารมณ์ ความใคร่ในอารมณ์ ซึ่งโลกเจตสิกนี้มีความยึดอารมณ์เป็นลักษณะ มีการทำให้จิตติดอยู่ในอารมณ์เป็นกิจ มีการไม่เสียดสละเป็นผลปรากฏ มีการดูด้วยความชื่นใจในสิ่งต่อให้เกิดความยึดติดเป็นเหตุให้เกิด

ทิกฺขุเจตสิก

ทิกฺขุเจตสิก ได้แก่ ความเห็นผิด ความเห็นไม่ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ซึ่งทิกฺขุเจตสิกนี้มีการยึดมั่นด้วยปัญญามิได้เป็นลักษณะ มีการทำให้ถือผิดจากสภาวะเป็นกิจ มีการยึดมั่นอย่างผิด ๆ เป็นผลปรากฏ มีการไม่ต้องการเห็นพระอริยบุคคลเป็นต้น เป็นเหตุให้เกิด

มานเจตสิก

มานเจตสิก ได้แก่ ความถือตัว ความทะนงตน โดยการเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ซึ่งมานเจตสิกนี้มีความทะนงตนเป็นลักษณะ มีการยกย่องประคองตนเป็นกิจ มีความประสงค์เชิดตัวเป็นผลปรากฏ มีโลกทิกฺขุวิปยุตเป็นเหตุให้เกิด

โทสเจตสิก

โทสเจตสิก ได้แก่ ความโกรธ ความเกลียด ความไม่พอใจ ความไม่ชอบอารมณ์ ซึ่งโทสเจตสิกนี้มีความดุร้ายเป็นลักษณะ มีการเผาจิตใจให้เร้าร้อนเป็นกิจ มีการประทุษร้ายการทำลายเป็นผล มีอาฆาตวัตถุเป็นเหตุให้เกิด

อิสสาเจตสิก

อิสสาเจตสิกนี้ ได้แก่ความริษยา ความไม่ยินดีด้วยในลาภในยศของคนอื่น เห็นคนดีคิดว่าตนไม่ได้ ซึ่งอิสสาเจตสิกนี้ มีการริษยาสมบัติของคนอื่นเป็นลักษณะ มีการไม่ยินดีในสมบัติของผู้อื่นเป็นกิจ มีการเบือนหน้าหนีสมบัติผู้อื่นเป็นผลปรากฏ มีสมบัติของคนอื่นเป็นเหตุให้เกิด

มัจฉริยเจตสิก

มัจฉริยเจตสิก ได้แก่ความตระหนี่ ความเหนียวแน่น ความไม่เสียสละ หรือความเห็นแก่ตัว ซึ่งความตระหนี่นี้มีการซ่อนสมบัติของตนเป็นลักษณะ มีการทำให้ตนไม่ได้ที่จะยอมให้คนอื่นร่วมใช้สมบัติของตัวเองเป็นกิจ มีความหุดหู่ใจ ความหวงแหน เป็นผลปรากฏ มีสมบัติของตนเป็นเหตุให้เกิด

กุกกัจเจตสิก

กุกกัจเจตสิก ได้แก่ความร้อนใจ ความกุ่มใจ ความรำคาญใจในสิ่งที่ได้กระทำไปแล้ว หรือยังไม่ได้ทำ เช่น ไม่ได้ทำความดีอะไรไว้ ได้ทำแต่ความชั่วไว้ เป็นต้น ซึ่งกุกกัจเจตสิกนี้มีความเดือดร้อนใจในภายหลัง เป็นลักษณะมีการทำให้เศร้าใจถึงความชั่วที่ตนทำไว้ และความดีที่ตนไม่ได้ทำไว้เป็นกิจ มีความเดือดร้อนใจกินแค้นใจ เป็นผลปรากฏ มีการได้ทำความชั่วไป และไม่ได้ทำความดีไว้เป็นเหตุให้เกิด

ถีนเจตสิก

ถีนเจตสิก ได้แก่ ความหุดหู่ ท้อถอย ย่อท้อ ถดถอยแห่งจิต ซึ่งถีนเจตสิกนี้มีการไม่อุตสาหะเป็นลักษณะ มีการบั่นทอนความเพียรเป็นกิจ มีความท้อถอยเป็นผลปรากฏ มีการไม่เอาใจใส่ต่ออารมณ์โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

มิทธเจตสิก

มิทธเจตสิก ได้แก่ ความง่วงเหงาหาวนอน ความโง่งง ความซึ่ซเซ ซึ่งมิทธเจตสิกนี้มีความไม่เอาการเอางานเป็นลักษณะ มีการทำใจให้ย้อหย่อนเป็นกิจ มีความท้อแท้ใจเป็นผลปรากฏ มีการไม่เอาใจใส่ต่ออารมณ์โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

วิจิจณาเจตสิก

วิจิจณาเจตสิก ได้แก่ความลังเล ความสงสัย ความไม่แน่ใจ ความตัดสินอารมณ์ไม่ได้ ซึ่งวิจิจณานี้มีความเคลือบแคลงใจเป็นลักษณะ มีการทำใจให้อ่อนไหวตามอารมณ์เป็นกิจ มีความไม่สามารถตัดสินใจได้เป็นผลปรากฏ มีการไม่เอาใจใส่ต่ออารมณ์โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

- โสภณเจตสิก ๒๕

โสภณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ดีงาม เมื่อประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้จิตงดงาม สะอาด สงบ และสว่าง เจตสิกประเภทนี้มี ๒๕ ดวง แบ่งเป็น ๔ ชนิด คือ

- (๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวง
- (๒) วิตติเจตสิก ๓ ดวง
- (๓) อัมปมัญญาเจตสิก ๒ ดวง
- (๔) ปัญญาเจตสิก (ปัญญินทรีย์) ๑ ดวง

โสภณสาธารณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ประกอบได้กับโสภณจิตทุกดวง หมายความว่าเมื่อโสภณจิต ๕๕ ดวง หรือ ๕๑ กวง (กามาวจร โสภณจิต ๒๔ + รูปาวจรจิต ๑๕ + อรูปาวจรจิต ๑๒ + โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง = ๕๕ หรือ ๕๑) ดวงใดดวงหนึ่งเกิดขึ้น จะต้องมิโสภณสาธารณเจตสิกทุกดวงประกอบอยู่เสมอ

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวงนั้น ได้แก่

- (๑) สทุธา ความเชื่อ
- (๒) สติ ความระลึกได้
- (๓) หิริ ความเกลียดบาป
- (๔) โอตตปป ความกลัวบาป
- (๕) อโลภ ความไม่โลภ
- (๖) อโทส ความไม่โกรธ

- (๗) ตตรมขุณฑุตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ
- (๘) กายปสุสทุทธิ ความสงบกาย (สงบเจตสิก)
- (๙) จิตตปสุสทุทธิ ความสงบจิต
- (๑๐) กายลหุตา ความเบากาย (เบาเจตสิก)
- (๑๑) จิตตลหุตา ความเบาจิต
- (๑๒) กายมูทุตา ความอ่อนของกาย (ความอ่อนของเจตสิก)
- (๑๓) จิตตมูทุตา ความอ่อนของจิต
- (๑๔) กายกมฺมณฺญตา ความควรแก่การงานของกาย (-เจตสิก)
- (๑๕) จิตตกมฺมณฺญตา ความควรแก่การงานของจิต
- (๑๖) กายปาคุณฺญตา ความคล่องแคล่วของกาย (-เจตสิก)
- (๑๗) จิตตปาคุณฺญตา ความคล่องแคล่วของจิต
- (๑๘) กายชุกตา ความซื่อตรงของกาย (-เจตสิก)
- (๑๙) จิตตชุกตา ความซื่อตรงของจิต

สัทธาเจตสิก

สัทธาเจตสิก ได้แก่ความเชื่อ ความเชื่อถืออย่างมีเหตุผล ไม่เชื่อมมงายไร้เหตุผล เช่นเชื่อว่า ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว เป็นต้น ซึ่งสัทธาเจตสิกนี้ มีความเชื่อมั่นเป็นลักษณะ มีการทำให้ใจเลื่อมใสเป็นกิจ มีความไม่ขุ่นมัวแต่งจิตเป็นผลปรากฏ มีสิ่งที่ควรเชื่อได้เป็นเหตุให้เกิด

สติเจตสิก

สติเจตสิก ได้แก่ความระลึกได้ หรือความระลึกรู้อารมณ์ ความระลึกทันอารมณ์ ความนึกขบยั้งชั่งใจได้ ซึ่งสติเจตสิกนี้ มีความไม่พินเพื่อนเลื่อนลอยแห่งจิตเป็นลักษณะ มีการทำจิตไม่ให้หลงลืมเป็นกิจ มีการคุ้มครองใจไว้ได้เป็นผลปรากฏ มีการจำได้แม่นยำเป็นเหตุให้เกิด

หิริเจตสิก

หิริเจตสิก ได้แก่ ความเกลียดบาป ความละอายบาป ความเกลียดชังความชั่ว เหมือนเกลียดของโสโครกฉะนั้น ซึ่งหิริเจตสิกนั้นมีความเกลียดชังบาปเป็นลักษณะ มีการไม่ให้ความชั่วเป็นกิจ มีความสขะสยงต่อความชั่วเป็นผลปรากฏ มีความเคารพตนเป็นเหตุให้เกิด

โอตตปปเจตสิก

โอตตปปเจตสิก ได้แก่ ความกลัวบาป ความสะดุ้งกลัวต่อผลร้ายของบาป ความกลัวต่อความชั่ว เหมือนคนกลัวอสรพิษหรือกลัวสัตว์ร้ายฉะนั้น ซึ่งโอตตปปเจตสิกนี้มีความสะดุ้งกลัวต่อบาปเป็นลักษณะ มีการไม่ให้ความชั่วเป็นกิจ มีความสะทกสะท้านต่อความชั่วเป็นผลปรากฏ มีความเคารพคนอื่นเป็นเหตุให้เกิด

อโลภเจตสิก

อโลภเจตสิก ได้แก่ ความไม่โลภ ไม่รักใคร่ติดใจในอารมณ์ ไม่มีใจติดข้องผูกพันในอารมณ์ ซึ่งอโลภเจตสิกนี้มีความไม่ติดข้องอยู่ในอารมณ์เป็นลักษณะ มีการไม่ให้เกิดหวงแหนเป็นกิจ มีการไม่เกาะติดอารมณ์เป็นผลปรากฏ มีการเอาใจใส่ต่ออารมณ์โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

อโทสเจตสิก

อโทสเจตสิก ได้แก่ ความไม่โกรธ ไม่ขัดเคือง ไม่จึงเกลียดเกลียดชัง ไม่คิดมุ่งร้ายปองร้ายต่อใคร ๆ ซึ่งอโทสเจตสิกนี้มีความไม่ดุร้ายเป็นลักษณะ มีการกำจัดความอาฆาตเป็นกิจ มีความสงบเย็นใจเป็นผลปรากฏ มีการเอาใจใส่ต่ออารมณ์โดยแยกกายเป็นเหตุให้เกิด

ข้อสังเกต

อภิกขะ ความไม่โกรธ เมตตา ความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข สันติ ความอดทน เหล่านี้ ว่าโดยองค์ธรรมก็ได้แก่ อโทสเจตสิกนั่นเอง

ตัตรมัชฌัตตาเจตสิก

ตัตรมัชฌัตตาเจตสิก ได้แก่ ความมีใจเป็นกลางในอารมณ์ หรือมีใจยุติธรรมไม่ลำเอียง อันได้แก่อุปเพกขานั่นเอง ซึ่งตัตรมัชฌัตตานี้ มีความสม่ำเสมอทั้งแห่งจิตและเจตสิกเป็นลักษณะ มีการห้ามความยิ่งความหย่อน (ให้มีความพอดี) เป็นกิจ มีสัมปยุตธรรมเป็นเหตุให้เกิด

กายปัสสัทธิเจตสิก

กายปัสสัทธิเจตสิก คือ ความสงบกาย ได้แก่ความสงบเจตสิก กล่าวคือ ภาวะที่ทำให้เจตสิกสงบจากอกุศล ซึ่งกายปัสสัทธิเจตสิกนี้ มีการทำให้กาย (เจตสิก) สงบระงับจากความเร่าร้อนเป็นลักษณะ มีการข้ายความกระวนกระวายแห่งกายเป็นจริง มีความเชือกเย็นไม่กระสับกระส่ายแห่งกายเป็นผลปรากฏ มีกายและจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตตปัสสัทธิเจตสิก

จิตตปัสสัทธิเจตสิก คือความสงบใจ ได้แก่ภาวะที่ทำให้ใจสงบระงับจากอกุศล ซึ่งจิตตปัสสัทธิเจตสิกนี้ มีการทำให้ใจสงบระงับจากความเร่าร้อนเป็นลักษณะ มีการข้ายความกระวนกระวายใจเป็นกิจ มีความเชือกเย็นไม่กระสับกระส่ายเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

กายลหุตาเจตสิก

กายลหุตาเจตสิก คือ ความเบาแห่งเจตสิก ได้แก่ภาวะที่ทำให้เจตสิกเบาจากอกุศล ซึ่งกายลหุตาเจตสิกนี้ มีการทำให้เจตสิกสงบระงับความหนักเป็นลักษณะ มีการข้ายความหนักแห่งเจตสิกเป็นกิจ มีความไม่ซักซ้าเนื้อชานของเจตสิกเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตตลหุตาเจตสิก

จิตตลหุตาเจตสิก คือ ความเบาแห่งจิต ได้แก่ภาวะที่ทำให้จิตเบาจากอกุศล ซึ่งจิตตลหุตาเจตสิกนี้ มีการทำให้จิตสงบระงับความหนักเป็นลักษณะ มีการข้ายความหนักแห่งจิตเป็นกิจ มีความไม่ซักซ้าเนื้อชานของจิตเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

กายมฤตาเจตสิก

กายมฤตาเจตสิก คือความอ่อนโยนแห่งเจตสิก หรือความเป็นไปได้ง่ายภายใน
อารมณ์ที่เป็นกุศล ซึ่งกายมฤตาเจตสิกนี้ มีความสงบระงับความแข็งกระด้างแห่งเจตสิกเป็น
ลักษณะ มีการขยับความแข็งกระด้างแห่งเจตสิกเป็นกิจ มีความไม่กระทบกระเทือนเป็นผล
ปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตมฤตาเจตสิก

จิตมฤตาเจตสิก คือ ความอ่อนโยนของจิต หรือความเป็นไปได้ง่ายในอารมณ์ที่
เป็นกุศล ซึ่งจิตมฤตาเจตสิกนี้ มีความสงบระงับความแข็งกระด้างแห่งจิตเป็นลักษณะ มีการ
ขยับความแข็งกระด้างแห่งจิตเป็นกิจ มีความไม่คิดกระทบกระเทือนเป็นผลปรากฏ มีเจตสิก
และจิตเป็นเหตุให้เกิด

กายกัมมัฏฐตาเจตสิก

กายกัมมัฏฐตาเจตสิก คือ ความควรแก่การงานของเจตสิก ความเอาการเอางาน
ของเจตสิก หรือความพร้อมต่อการบุญการกุศลของเจตสิก ซึ่งกายกัมมัฏฐตาเจตสิกนี้ มีความ
สงบระงับจากความไม่ควรแก่การงาน จากความไม่เอาการเอางานของเจตสิกเป็นลักษณะ มี
การขยับความไม่ควรแก่การงานของเจตสิกเป็นกิจ มีการทำให้เจตสิกมีอารมณ์พร้อมต่อการกุศล
เป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตกัมมัฏฐตาเจตสิก

จิตกัมมัฏฐตาเจตสิก คือ ความควรแก่การงานของจิต ความเอาการเอางานของ
จิต หรือความพร้อมต่อการกุศลของจิต ซึ่งจิตกัมมัฏฐตาเจตสิกนี้ มีความสงบระงับจาก
ความไม่ควรแก่การงาน จากความไม่เอาการเอางานของจิตเป็นลักษณะ มีการขยับความไม่
ควรแก่การงานของจิตเป็นกิจ มีการทำให้จิตมีอารมณ์พร้อมต่อการกุศลเป็นผลปรากฏ มีเจตสิก
และจิตเป็นเหตุให้เกิด

กายปาคุญญตาเจตสิก

กายปาคุญญตาเจตสิก คือความคล่องแคล่วแห่งเจตสิก ความคล่องแคล่วต่อการ

กุศลของเจตสิก ซึ่งกายปาคุญญาเจตสิกนี้ มีความไม่เจ็บป่วยแห่งเจตสิกเป็นลักษณะ มีการ
จำกัดความเจ็บป่วยของเจตสิกเป็นกิจ มีความปราศจากโทษแห่งเจตสิกเป็นผลปรากฏ มีเจตสิก
และจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตตปาคุญญาเจตสิก

จิตตปาคุญญาเจตสิก คือ ความคล่องแคล่วแห่งจิต ความคล่องแคล่วต่อการกุศลแห่งจิต ซึ่งจิตตปาคุญญาเจตสิกนี้มีความไม่เจ็บป่วยของจิตเป็นลักษณะ มีการกำจัดความเจ็บป่วยของจิตเป็นกิจ มีความปราศจากโทษแห่งจิตเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

กายชุกตาเจตสิก

กายชุกตาเจตสิก คือความซื่อตรงแห่งเจตสิก ได้แก่ความซื่อต่อการกุศลแห่งเจตสิก ซึ่งกายชุกตาเจตสิกนี้ มีความซื่อของเจตสิกเป็นลักษณะ มีการขจัดความคดโกงของเจตสิกเป็นกิจ มีความไม่คดงอต่อการกุศลเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

จิตตชุกตาเจตสิก

จิตตชุกตาเจตสิก คือ ความซื่อตรงแห่งจิต ได้แก่ ความซื่อต่อการกุศลแห่งจิต ซึ่งจิตตชุกตาเจตสิกนี้ มีความซื่อของจิตเป็นลักษณะ มีการขจัดความคดโกงของจิตเป็นกิจ มีความไม่คดงอต่อการกุศลเป็นผลปรากฏ มีเจตสิกและจิตเป็นเหตุให้เกิด

วิริตเจตสิก แปลว่า เจตสิกคิดงวุ่นจากทหุจริตหรือเจตนาคิดงวุ่นจากการทำบาปจากการประกอบอกุศลกรรม

วิริตเจตสิก ๓ ดวงนั้น ได้แก่

- (๑) สัมมวาจา พุคชอบ
- (๒) สัมมากมฺมนฺตา การงานชอบ
- (๓) สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีวิตชอบ

สัมมวาจาเจตสิก

สัมมวาจาเจตสิก คือการพูดชอบ พูดคำที่เป็นสุภายิต เป็นคุณเป็นประโยชน์ เป็นบุญเป็นกุศล โดยเว้นจากทหุจริตอันได้แก่ เว้นจากการพูดเท็จ การพูดส่อเสียด การพูดคำหยาบ และพูดเพื่อจ้อเหลวไหล (ที่ไม่เกี่ยวกับอาชีพ)

สัมมวาจานั้นมี ๓ อย่าง คือ

(๑) กถาสัมมวาจา ได้แก่การกล่าวถ้อยคำเป็นสัมมวาจา การพูดเป็นสัมมวาจา เช่น การพูดถ้อยคำที่ไพเราะ เป็นประโยชน์ เป็นคำที่ประกอบด้วยธรรม เป็นคำสุภาพ เป็นต้น

(๒) เจตนาสัมมวาจา ได้แก่เจตนาที่เป็นสัมมวาจา กล่าวคือ เจตนาสมาทานศีลว่าจะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ โดยมีเจตนาสมาทานเพื่องดเว้นวิจฺจจริต อันเป็นสมาทานวิริติ

(๓) วิริติสัมมวาจา ได้แก่จิตคิดงดเว้นจากวิจฺจจริต ในเมื่อมีเหตุที่ควรละเมิดศีล แต่ไม่ละเมิดด้วยมีจิตคิดงดเว้นเอง มีความขยับตัวเอง แล้วงดเว้นได้เอง อันเป็นสัมปตตวิริติ

สัมมากัมมันตเจตสิก

สัมมากัมมันตเจตสิก คือการทำงานชอบ ได้แก่การประกอบการทำงานที่ไม่เป็น กายทุจริต โดยงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤตินอกใจ (ที่ไม่เกี่ยวกับ อาชีพ)

สัมมากัมมันตะนั้นมี ๓ อย่าง คือ

(๑) ยถาผลสัมมากัมมันตะ ได้แก่ ะกระทำการทำงานโดยชอบตามกำลังของตน เช่น การทำความดี การบำเพ็ญสาธารณประโยชน์ การทำบุญ ตามกำลังทรัพย์ กำลังปัญญาของตน เป็นต้น

(๒) เจตนาสัมมากัมมันตะ ได้แก่เจตนาที่เป็นสัมมากัมมันตะ กล่าวคือ เจตนาสมาทานศีลว่าจะรักษาศีลให้บริสุทธิ์ โดยมีเจตนาสมาทานเพื่องดเว้นจากกายทุจริต อันเป็นสมาทานวิริติ

(๓) วิริติสัมมากัมมันตะ ได้แก่ จิตคิดงดเว้นจากกายทุจริต ในเมื่อมีเหตุควรละเมิดศีล แต่ไม่ละเมิด ด้วยมีจิตคิดงดเว้นได้เอง มีความขยับตัวเอง แล้วงดเว้นได้เอง อันเป็นสัมปตตวิริติ

สัมมาอาชีพเจตสิก

สัมมาอาชีพเจตสิก คือการเลี้ยงชีวิตชอบ เลี้ยงชีวิตโดยชอบธรรม เป็นสัมมาชีพ โดยเว้นจากกายทุจริต ๓ วิจฺจจริต ๔ อันเกี่ยวกับอาชีพ

สัมมาอาชีวะนั้น มี ๒ อย่างคือ

(๑) วิริยสัมมาอาชีวะ คือ ความเพียรชอบในการเลี้ยงชีพ ได้แก่ความขยันหมั่นเพียร ในการประกอบอาชีพโดยสุจริต

(๒) วิริตีสัมมาอาชีวะ ได้แก่เจตนางดเว้นจากกายทุจริต วจีทุจริต ในการประกอบอาชีพ กล่าวคือ ประกอบด้วยมีวิริตเจตนา จะเป็นสมათานวิริติ หรือสัมปัตตวิริตก็ได้

วิริตเจตสิกทั้ง ๓ ดวงนี้ มีการไม่ล่วงละเมิดโดยเว้นจากกายทุจริตเป็นต้น เป็นลักษณะ มีการถดถอยจากกายทุจริตเป็นต้นเป็นกิจ มีการไม่ประพฤติกุศลทุจริตเป็นผลปรากฏ มีคุณธรรม ได้แก่ศรัทธา หิริ โอตตปปะ เป็นต้น เป็นเหตุให้เกิด

อัปมัณฺญาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่แผ่ไปอย่างหาประมาณมิได้ หรือเจตสิกที่มี อารมณ์หาประมาณมิได้

อัปมัณฺญาเจตสิกนี้ มี ๒ อย่าง คือ

(๑) กรุณา ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์

(๒) มุทิตา ความพลอยยินดี เมื่อผู้อื่นได้ดี

กรุณาเจตสิก

กรุณาเจตสิก คือ ความสงสาร อยากจะช่วยเหลือคนหรือสัตว์ที่กำลังได้รับทุกข์อยู่ ให้พ้นจากทุกข์ หรืออยากจะปกป้องไม่ให้ได้รับทุกข์ในภายหน้า ซึ่งกรุณาเจตสิกนี้มีการคิด ปลดเปลื้องทุกข์ของสรรพสัตว์เป็นลักษณะ มีการทนอยู่ไม่ได้เมื่อเห็นผู้อื่นได้รับความทุกข์ เป็นกิจ มีความไม่คิดเบียดเบียนเป็นผลปรากฏ มีการได้พบเห็นความเป็นอนาถาของสัตว์ผู้ ได้รับทุกข์เป็นเหตุให้เกิด

มุทิตาเจตสิก

มุทิตาเจตสิก คือความพลอยยินดีด้วย ในเมื่อเห็นคนอื่นได้ดี มีความสุข ความเจริญ ไม่มีความอิจฉาริษยาคนอื่น ซึ่งมุทิตาเจตสิกนี้มีความพลอยยินดีด้วยในความดีของคนอื่นเป็น ลักษณะ มีการไม่คิดริษยาเป็นกิจ มีการทำลายความริษยาได้เป็นผลปรากฏ มีการได้เห็นสมบัติ ของผู้อื่นเป็นเหตุให้เกิด

ข้อสังเกต

โดยปกติ อปัรมัญญา มี ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา และอุpekขา แต่ในที่นี้ เมตตาจัดเข้าในอโทสะ อุpekขา จัดเข้าในตัตรมัมชัตตดา ซึ่งเป็นโสภณสาธารณเจตสิก ดังกล่าวแล้ว

ปัญญาเจตสิก คือความรู้แจ้งชัดซึ่งสภาวธรรม สามารถทำลายความเห็นผิดได้ ปัญญาเจตสิกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญอินทรีย์ ซึ่งแปลว่าอินทรีย์คือความรู้แจ้งชัดซึ่งสภาวธรรมและปัญญาเจตสิกนี้ มีความรู้แจ้งชัดซึ่งสภาวธรรมเป็นลักษณะ มีการกำจัดความมืด คือ "มหะ" เป็นกิจ มีความหลงในสภาวธรรมเป็นผลปรากฏ มีสมาธิเป็นเหตุให้เกิด

บทที่ ๔

นิพพาน

ได้กล่าวมาแล้วว่า ปรมัตถธรรม มี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน
ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่มีจริง เป็นจริงอย่างแน่แท้

ปรมัตถธรรม ๓ ประการแรก คือ จิต เจตสิก รูป นั้น ก็ได้แก่ขั้นที่ ๕ คือ
รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณนั่นเอง กล่าวคือ จิต ได้แก่วิญญาณขั้นที่ เจตสิก
ได้แก่ เวทนา ขั้นที่ สัญญาขั้นที่ และสังขารขั้นที่ รูป ได้แก่ รูปขั้นที่

ปรมัตถธรรม ๓ เบื้องต้น หรือขั้นที่ ๕ ดังกล่าวนี้เอง ที่สมมุติกันว่า เป็นสัตว์
บุคคล ตัวตน เรา เขา ที่เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ โดยท่องเที่ยวอยู่ในภูมิทั้ง ๓
คือ กามภูมิ รูปภูมิ และอรุณภูมิ ซึ่งเป็นสุคติบ้าง ทุกคติบ้าง ตามอำนาจแห่งกรรมที่ตน
ทำได้

ตราบใดที่ยังไม่ได้บรรลุพระนิพพาน สัตว์โลกทั้งมวลจะต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ใน
สังสารวัฏรำไป อันเป็นไปตามกฎแห่งวัฏฏะ ๓ คือ กิเลส กรรม และวิบาก กล่าวคือ
กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม กรรมเป็นเหตุให้เกิดวิบาก คือให้เกิดผล และวิบากคือผลกรรมก็
จะอำนวยให้ไปเกิดในภูมิในภพต่าง ๆ เมื่อยังมีกิเลสอยู่ ก็จะกระทำความกรรมและจะต้องได้รับวิบาก
เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏอยู่ต่อไปอย่างไม่รู้จักจบจักสิ้น ผู้ที่จะข้ามพ้นสังสารวัฏไปได้
ไม่เวียนว่ายตายเกิดอีกต่อไปนั้น จะต้องปฏิบัติธรรมให้ได้บรรลุพระนิพพาน บรรลุพระนิพพาน
เมื่อใด ก็ข้ามพ้นสังสารวัฏได้เมื่อนั้น ตราบใดที่ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในสังสารวัฏ ตราบนั้น
ก็ชื่อว่าตกอยู่ในห้วงแห่งทุกข์ พ้นสังสารวัฏเมื่อใด ก็พ้นทุกข์ได้เมื่อนั้น

ดังนั้น นิพพาน อันเป็นสภาวะธรรมข้อสุดท้ายในปรมัตถธรรม ๔ นั้น จึงนับเป็น
ปรมัตถธรรมระดับสูงสุด เป็นจุดหมายปลายทางที่สูงที่สุด เป็นเป้าหมายสุดยอดในทางพระพุทธ
ศาสนา ด้วยเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ เป็นสิ่งจริงยั่งยืน เป็นอมตะจริง ๆ

นิพพานนั้น นับได้ว่าเป็นนามธรรม แต่มิใช่นามชั้น เพราะนิพพานเป็น
ชั้นวิมุติ คือพ้นจากความเป็นชั้น มิได้นับเนื่องอยู่ในชั้น ด้วยมีข้อแตกต่างจากชั้น
ดังต่อไปนี้

- ชั้นเป็นได้ทั้ง ๓ กาล คือ อดีต ปัจจุบัน อนาคต ส่วนนิพพานเป็น กาล
วิมุติ คือ เป็นสิ่งที่พ้นจากกาลทั้ง ๓ นั้น

- ชั้นเป็นได้ทั้ง อัชฌัตติกะ (ภายใน) และ พหิทธา (ภายนอก) แต่
นิพพานเป็นพหิทธาอย่างเดียว ไม่เป็นอัชฌัตติกะ

- ชั้นเป็นได้ทั้ง โอพาริกะ (หยาบ) และสุขุมะ (ละเอียด) ส่วนนิพพาน
เป็นสุขุมะอย่างเดียว ไม่เป็นโอพาริกะ

- ชั้นเป็นได้ทั้ง หินะ (เลว) และ ปณีตะ (ประณีต) ส่วนนิพพานเป็นปณีตะ
อย่างเดียว ไม่เป็นหินะ

- ชั้นเป็นได้ทั้ง สันติเก (ใกล้) และทูเร (ไกล) ส่วนนิพพานเป็นทูเรอย่างเดียว
ไม่เป็นสันติเก

อีกประการหนึ่ง ปรมาตถธรรม ๓ หรือชั้น ๕ นั้น เป็นสังฆตธรรม คือเป็น
ธรรมที่มีปัจจัยปรุงแต่งและเป็นไปตามเหตุปัจจัย กล่าวคือ จิต เจตสิก จะต้องมามีอารมณ์
วัตถุ มนสิการ มาปรุงแต่ง จึงจะเกิดขึ้นและเป็นไปได้ รูป ก็มี กรรม จิต อุดู อาหาร
เป็นปัจจัยปรุงแต่ง ส่วนนิพพานเป็นอสังฆตธรรม คือเป็นธรรมที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง พ้น
จากปัจจัยปรุงแต่งแล้ว นับเป็นสิ่งที่เป็นอมตะ

ด้วยเหตุที่นิพพานเป็นกาลวิมุติ เป็นชั้นวิมุติ และเป็นอสังฆตธรรมดังกล่าวนี จึง
นับได้ว่าเป็นสิ่งประเสริฐสุด ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า นิพพานัน ปรมม วทนติ พุทฺธา
พระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมยกย่องนิพพานว่าเป็นสิ่งยอดเยี่ยม

นิพพานนั้นชื่อว่า เป็นนิโรธอริยสัจ เพราะเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์ทั้งหมด
ดังนั้นนิพพานจึงเป็นสิ่งที่สุขอย่างยิ่ง หาสุขใด ๆ เสมอเหมือนมิได้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัส
ไว้ว่า นิพพานัน ปรมม สุขํ นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งยวด

พึงทราบว่ นิพพานนั้นมีความสงบเป็นลักษณะ มีความไม่เคลื่อนไหว ไม่แตกดับ เป็นกิจ มีภาวะไม่มีนิमितหมายเป็นอาการไม่ปรากฏ หรือมีการสลัดออกจากภพเป็นผลปรากฏ และนิพพานนั้นไม่มีเหตุให้เกิด เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เกิด ได้แก่ และไม่ตาย มีแต่เหตุให้ถึง เหตุให้บรรลุนั้นได้แก่อริยมรรค ๘ ประการ

นิพพาน ๒

นิพพานนั้น ว่าโดยสภาวาก็มีเพียงอย่างเดียว คือมีสภาวะเป็นสันติ แต่ว่า โดยปริยายแห่งเหตุที่บรรลุนั้นมี ๒ อย่าง คือ

(๑) สอุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสยังมีเบญจขันธ์เหลือ

(๒) อนุปาทิเสสนิพพาน ดับกิเลสไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

คุณภิกษุทั้งหลาย นิพพานธาตุเหล่านี้มี ๒ อย่าง ๒ อย่างคืออะไรบ้าง ? คือ

สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑ อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ ๑

คุณภิกษุทั้งหลาย สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เป็นไฉน ? เป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ ลีนอาสวกิเลสแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว (บรรลอรหัตตมรรค อรหัตตผลแล้ว) ปลงภาระได้แล้ว (ละความยึดมั่นในเบญจขันธ์ได้แล้ว) ได้บรรลุดังประโยชน์อย่างยิ่งแล้ว (บรรลอรหัตตผลแล้ว) ลีนกิเลสเครื่องประกอบไว้ในภพแล้ว รู้ดีรู้ชอบแล้ว หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว อินทรีย์ ๕ (คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย) ของภิกษุนั้นยังดำรงอยู่ เพราะอินทรีย์เหล่านั้นยังไม่วิบัติ ภิกษุนั้นจึงยังได้เสวยอารมณ์ที่น่าชอบใจบ้าง เป็นทุกข์บ้าง ธรรมเป็นที่ลีนไปแห่งโลกะ เป็นที่ลีนไปแห่งโทสะ เป็นที่ลีนไปแห่งโมหะ อันใดของภิกษุนั้น สภาวะธรรมนี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

คุณภิกษุทั้งหลาย ก้อนุปาทิเสสนิพพานธาตุเป็นไฉน ? เป็นอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นพระอรหันต์ ลีนอาสวกิเลสแล้ว รู้ดีรู้ชอบแล้ว หลุดพ้นจากกิเลสแล้ว การเสวยอารมณ์ทั้งปวงของภิกษุนั้น เป็นอันไม่เพลิดเพลินแล้ว จักดับสนิทในโลกนี้ทีเดียว นี้เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพานธาตุ (จุ.อิติ. ๒๕-๒๕๘-๘)

ตามนัยแห่งพระพุทธพจน์ดังกล่าวนี้ เป็นอันสรุปได้ว่า ความสิ้นอาสวกิเลสแห่งพระอรหันต์ แต่จรมกจิต (คือจิตดวงสุดท้ายในภพในชาตินั้น) ยังคงมีอยู่ คือ ได้บรรลุอรหัตตผลแล้ว แต่เบญจขันธ์ยังมีอยู่ ยังคงมีชีวิตอยู่ นี้เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ครั้นพระอรหันต์ดับจรมกจิต คือสิ้นชีวิตแล้ว เรียกว่า อนุปาติเสสนิพพาน

กล่าวคือนัยหนึ่งว่า ความสิ้นกิเลสในขณะที่บรรลุอรหัตตผล เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน ความไม่เกิดขึ้นแห่งเบญจขันธ์ หลังจุติจิตของอรหันต์ ชื่อว่า อนุปาติเสสนิพพาน

สอุปาทิเสสนิพพานนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายนัย เช่นว่า

- ตมฺหยา วิปฺปหาเนน นิพฺพานํ อิติ วุจฺจติ (๒๕/๕๔๗)

เพราะละตัณหาเสียได้ เรียกว่า นิพพาน

- สพฺพโส ตมฺหานํ ขยา อเสสวिरากนิโรโธ นิพฺพานํ (๒๕/๑๒๒)

ความดับด้วยสาร์อกกิเลสโดยไม่เหลือ เพราะสิ้นตัณหาโดยประการทั้งปวง เป็นนิพพาน.

- เอกา หิ ธาตุ อิทฺ ทิฏฺฐธมฺมิกา (๓๕/๒๕๕)

สอุปาทิเสสา ภวเนตฺตฺติสงฺขยา

ธาตุอันหนึ่งเป็นไปในปัจจุบันชาติในโลกนี้ เป็นสอุปาทิเสสนิพพานธาตุ เพราะสิ้นตัณหาที่เป็นตัวการพาไปสู่ภพแล้ว

อนุปาติเสสนิพพาน นั้นพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายนัย เช่นว่า

- อนุปาติเสสา ปน สมฺปรายิกา

ยมฺหิ นิรุชฺฌนฺติ ภวานิ สพฺพโส. (๒๕/๒๕๕)

ส่วนธาตุเป็นไปในธรรมที่จะพึงถึงข้างหน้า (ชาติหน้า) เป็นที่ดับไปแห่งภพทั้งหลาย โดยประการทั้งปวง เป็นอนุปาติเสสนิพพานธาตุ

- เตสํ วุปฺสโม สฺวโจ (๑๐/๑๘๑)

ความเข้าไปสงบแห่งสังขารเหล่านั้น เป็นสุข

จะอย่างไรก็ตามนิพพานนั้น ว่าโดยสภาวะก็ได้แก่นิโรธอริยสัจ หรือ สันติอย่างเดียวเท่านั้น

นิพพาน ๓

นิพพานนั้น ว่าโดยความต่างแห่งอาการที่บรรลุมี ๓ คือ

- (๑) สุกฺขนิพพาน นิพพานด้วยเห็นความสว่าง
- (๒) อัปฺปนฺนนิพพาน นิพพานด้วยเห็นความไม่มีที่ตั้งแห่งทุกข์
- (๓) อนิมิตฺตนิพพาน นิพพานด้วยเห็นความไม่มีนิมิต

พึงทราบอธิบายโดยสังเขปดังนี้

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยพิจารณาเห็นอนัตตลักษณะแห่งสังขารแจ่มแจ้ง แล้วบรรลุนิพพานด้วยการเห็นอนัตตลักษณะนั้น นิพพานที่ได้บรรลุด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า สุกฺขนิพพาน

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยพิจารณาเห็นอนิจจลักษณะแห่งสังขารแจ่มแจ้ง แล้วได้บรรลุนิพพานด้วยการเห็นอนิจจลักษณะนั้น นิพพานที่ได้บรรลุโดยอาการอย่างนี้เรียกว่า อนิมิตฺตนิพพาน

การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน โดยพิจารณาเห็นทุกขลักษณะแห่งสังขารแจ่มแจ้ง แล้วบรรลุนิพพานด้วยการเห็นทุกขลักษณะนั้น นิพพานที่ได้บรรลุด้วยอาการอย่างนี้เรียกว่า อัปฺปนฺนนิพพาน

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบว่า ที่ชื่อว่า สุกฺขนิพพาน นั้น เพราะเป็นที่ว่างจากกิเลส เครื่องกังวล คือ ราคะ โทสะ โมหะ โดยประการทั้งปวง

ที่ชื่อว่า อนิมิตฺตนิพพาน เพราะเป็นที่ไม่มีนิมิตคืออารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกิเลส และประกอบทุกข์ทั้งหมด

ที่ชื่อว่า อัปฺปนฺนนิพพาน เพราะเป็นที่ไม่มีตัณหาอันเป็นที่ตั้ง หรือเป็นต้นเค้าแห่งทุกข์ทั้งหมด

ภาวะนิพพาน

นิพพานนั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

- คูณฺรภิกขุทั้งหลาย อยตฺตนะนั้น (นิพพาน) มีอยู่ ซึ่งเป็นอายตนะที่ไม่มีดิน

น้ำ ไฟ ลม เสน อาภาส ัญญาตนะ วิญญาณัญญาตนะ อากิญจัญญาตนะ เนวสัณญานา-

สัญญาตนะ ก็ไม่ใช่ โลกนี้ก็ไม่ใช่ โลกอื่นก็ไม่ใช่ ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์ทั้งสองก็ไม่ใช่อันหนึ่ง ภิกษุทั้งหลายอายตนะนั้นเราไม่กล่าวเลยว่า เป็นการมา เป็นการไป เป็นการตั้งมั่น เป็นการจุติ เป็นการเกิด อายตนะนั้นหาที่ตั้งที่อาศัยมิได้ มิได้เป็นไป หาอารมณ์มิได้ นั่นคือที่สุดแห่งทุกข์ (๒๕/๒๐๗)

ตามนัยแห่งพระพุทธพจน์นี้ จะเห็นได้ว่า นิพพานเป็นอายตนะอย่างหนึ่ง คือเป็นสัมมาอายตนะ ด้วยเป็นธรรมารมณ์ เป็นที่ยึดหน่วงของจิต ขณะที่ได้บรรลุโคตรภูญาณแล้วเท่านั้น เพราะผู้บรรลุภูยานนี้ เป็นผู้มิมีใจสะอาด สงบ และสว่าง จะพ้นภาวะแห่งปุถุชนแล้ว และอายตนะ คือ นิพพานนั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่โดยไม่มีการเกิด ไม่มีสิ่งใดหรือใครสร้าง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

อตุถิ ภิกขเว อชาตํ อภูตํ อกตํ อสงฺขตํ (๒๕/๒๐๗)

ภิกษุทั้งหลาย อายตนะที่ไม่เกิดแล้ว ไม่เป็นแล้ว อันปัจจัยไม่ทำแล้ว ไม่ปรุงแต่งแล้วมีอยู่

อนึ่ง พึงทราบว่า การกล่าวว่า ดิน น้ำ ไฟ ลม ไม่มีในนิพพานนั้น ส่องความว่า นิพพานจึงเป็นขันธวิมุตติ

การกล่าวว่า นิพพานมิใช่โลกนี้ และมิใช่โลกอื่น หรือมิใช่ดวงจันทร์ดวงอาทิตย์นั้น ส่องความว่า นิพพานนั้นมิใช่โลกอย่างใดอย่างหนึ่งใน โหราศาสตร์หรือดาราศาสตร์

การกล่าวปฏิเสธการมาการไปเป็นต้น ส่องความว่านิพพานนั้นไม่มีการสัมพันธ์กับโลกอื่น ด้วยไปมาถึงกันโดยอาการปกติที่ดี ด้วยการเวียนเกิดในสงสารที่ดี

การกล่าวปฏิเสธการมาการไปเป็นต้น ส่องความว่านิพพานนั้นไม่มีการสัมพันธ์กับโลกอื่น ด้วยไปมาถึงกันโดยอาการปกติที่ดี ด้วยการเวียนเกิดในสงสารที่ดี

การกล่าวว่านิพพานนั้น หาที่อาศัยมิได้เป็นต้น ส่องความว่านิพพานนั้นมิใช่เป็นสถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งในไตรภพ

นิพพานนั้นเป็นธรรมชาติพิเศษชนิดหนึ่ง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

- ธรรมชาตินั้นสงบแล้ว ธรรมชาตินั้นประณีต กล่าวคือธรรมเป็นที่สงบแห่ง

สังขารทั้งปวง เป็นที่สลัดออกซึ่งอุปธิทั้งปวง เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สิ้นกำหนด

บางครั้ง พระพุทธองค์ก็ทรงแสดงนิพพาน โดยทรงใช้โวหารไกล่ข้างสมมติ เป็น

ประหนึ่งว่านิพพานนั้นเป็นสถานที่ ด้วยทรงคล้อยตามอชยาศัยผู้ฟัง ดังที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ว่า

- อหิคสกา เข มุน โย นิจจ กายเนน ลักขณา

เต ยนุติ อจจุตฺ ฐานํ ยตถ คนฺตวาน โสจเร (๒๕/๔๕)

พระอเสขมุนี (พระอรหันต์) เหล่าใด ผู้ไม่คิดเบียดเบียนใคร เป็นผู้สำรวมด้วย
ไตรทวารเป็นนิตย์ พระอเสขมุนีเหล่านั้น ย่อมไปสู่สถานอันไม่จุติ ที่ไปแล้วไม่เสวราโศก
สถานที่อันไม่จุติในที่นี้ หมายถึงนิพพาน ด้วยนิพพานเป็นสิ่งที่จริงยั่งยืน ไม่มีเกิด
แก่ เจ็บ ตาย

- อภิญจนํ อนาทานํ เอตํ ทิปี อนาปรี

นิพพานํ อิติ นํ พุรุมิ ชรามจฺจุปริกุขย์ (๒๕/๕๔๔)

เกาะนั้นมิใช่อื่น เป็นที่หาหวังคือกิเลสมิได้ หาเครื่องยึดมั่นคือกิเลสมิได้ เป็นที่
สิ้นไปแห่งความแก่และความตาย นั้นเราเรียกว่านิพพาน

ภาวะผู้บรรลุนิพพาน

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดวิปัสสนาญาณแก่กล้า ได้บรรลุอรियมรรคญาณ
อรियผลญาณ สำเร็จเป็นองค์พระอรหันต์ เป็นผู้สิ้นอาสวกิเลสแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ นับว่าได้
บรรลุสุุปาทีเสตนิพพาน

พึงเข้าใจว่า พระอรหันต์นั้น แม้ท่านจะได้บรรลุหรือเข้าถึงนิพพานแล้ว แต่ท่านก็
มิได้เข้านิพพานดับสนิทอยู่ตลอดเวลา หรือมิใช่ที่ท่านจะยึดหน่วงเอานิพพาน เป็นอารมณ์
ตลอดไปทุกเวลานาที แท้จริง ท่านจะเข้านิพพานเพียงชั่วระยะเวลาที่บรรลุอรियมรรคญาณ
อรियผลญาณ และในขณะที่เข้าผลสมาบัติหรือนิโรธสมาบัติเท่านั้น

ในเวลาปกติที่มีได้เข้าสมาบัติ จิตของพระอรหันต์ก็มีอารมณ์เป็นโลกิยะ คือมี รูป
เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ เป็นอารมณ์ อย่างเดียวกับชาวโลกทั่วไป

แต่พระอรหันต์ท่านรู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้น ท่านไม่มีความยินดียินร้ายในอารมณ์
เหล่านั้น แม้จะเป็นอิฏฐารมณ์ หรืออนิฏฐารมณ์ อารมณ์ที่ผ่านนั้น ท่านจะกำหนดรู้ได้ทันที
ว่ามีอารมณ์ชนิดใดผ่านมา และรู้สึกเพียงว่า เห็นก็สักว่าเห็น หรือ ได้ยินก็สักว่าได้ยิน
เท่านั้น หาได้มี โลกะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้นในขณะที่สัมผัสอารมณ์เหล่านั้นไม่ หาได้ติดอยู่ใน
อารมณ์เหล่านั้นไม่

เมื่ออายคนะภายในของพระอรหันต์จะยังรับอารมณ์ที่เป็นโลกียะอยู่อย่างชาวโลกทั่วไป แต่ไม่รับด้วยอำนาจกิเลสตัณหา ดังนั้นชั้นของพระอรหันต์ทั้งส่วนที่เป็นรูปจันท์และนามจันท์ จึงเป็นชั้นบริสุทธิ์ ซึ่งเรียกว่า วิสุทธิจันท์

เมื่อภูฏารมณ์เกิดขึ้น เช่น ได้เห็นรูปที่สวยงาม ๆ ได้ยินเสียงที่ไพเราะ ได้ดมกลิ่นที่หอม ๆ ได้ลิ้มรสที่อร่อย ได้สัมผัสกับสิ่งสัมผัสที่เป็นสุข และได้คิดสิ่งที่ดีงามด้วยใจ พระอรหันต์ก็กำหนดรู้ทันตามสมมติของโลก เมื่อชาวโลกสมมติว่าดีว่างามเป็นต้น ท่านก็จะรับรู้ตามนั้น แต่ไม่ติดอยู่ในสมมตินั้น พุดง่าย ๆ ก็คือ สิ่งใดที่ชาวโลกนิยมว่าสวยว่างาม เป็นต้น พระอรหันต์ก็ยอมรับว่าสิ่งนั้นสวยงามตามสมมตินั้น แต่ท่านมิได้ตกอยู่ในความสวยงามนั้น เพราะท่านตัดกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว

เมื่ออนิภูฏารมณ์เกิดขึ้น เช่น ได้เห็นรูปที่ไม่สวยไม่งาม ได้ยินเสียงหยาบคาย เสียงต่ำ เป็นต้น ได้สูดกลิ่นเหม็น ได้ลิ้มรสที่ไม่อร่อย ได้สัมผัสกับสิ่งที่ไม่สบายกาย มีอารมณ์ที่ไม่ดี ผ่านมาทางใจ พระอรหันต์ก็จะกำหนดรู้เท่าทันอารมณ์เหล่านั้น ไม่เกิดความโกรธ ความหลง ในอารมณ์เหล่านั้น เพราะท่านตัดกิเลสได้เด็ดขาดแล้ว

ในการบริโภคอาหารและการพักผ่อนหลับนอนก็เช่นเดียวกัน พระอรหันต์ที่ยังมีชีวิต อยู่ก็ยังคงบริโภคอาหาร ยังต้องพักผ่อนหลับนอนเช่นเดียวกับชาวโลกทั่วไป แต่ท่านมิได้บริโภคอาหารด้วยอำนาจตัณหา มิได้พักผ่อนหลับนอนด้วยอำนาจถิ่นมิทธะอันเป็นอกุศลธรรม ท่านบริโภคอาหารและพักผ่อนหลับนอนความต้องการของร่างกายเท่านั้น เหมือนรถที่ต้องการเติมน้ำมันและต้องการพักเครื่องฉะนั้น

อนึ่ง ในการบริโภคอาหารนั้น สำหรับคนทั่วไปย่อมมีความต้องการบริโภคด้วย เหตุ ๒ ประการ ด้วยความหิวหรือความแสบท้อง ซึ่งเป็นความต้องการของร่างกาย ๑ ด้วยความอยากรับประทานอาหารที่อร่อยถูกปากถูกใจ ซึ่งเป็นความอยากที่เป็นไปด้วยอำนาจกิเลสตัณหา ๑ แม้ในการบริโภคอาหารด้วยความหิว คนที่มีกิเลสตัณหาอยู่ ก็อาจบริโภคด้วยกิเลสตัณหาได้ เพราะเมื่อความหิวเกิดขึ้นครอบงำจิตใจ ก็อาจเกิดขึ้น โลภะ บริโภคมากเกินไป จุกเกินไป หรือเมื่อหาอาหารบริโภคไม่ได้ทันใจ หรือไม่ถูกใจก็เกิดโทสะ หรือเมื่อได้บริโภคอาหารที่ถูกปากถูกใจ ก็อาจหลงติดอยู่ในรสอาหารนั้นด้วย ดังนั้น คนที่ยังมีกิเลสตัณหาอยู่

จึงมักบริโภคอาหารด้วยกิเลสตัณหา ส่วนพระอรหันต์ท่านบริโภคอาหารด้วยความหิ ซึ่งเป็นความต้องการของร่างกายเพียงอย่างเดียวเท่านั้น ทั้งความหิวที่เกิดขึ้นก็ไม่สามารถครอบงำจิตใจท่านได้ เพราะจิตใจท่านบริสุทธิ์ ปราศจากกิเลสตัณหา และท่านมีสติกำหนดรู้เท่าทันความหิวที่เกิดขึ้นนั้น

ในการพักผ่อนหลับนอนก็เช่นเดียวกัน สำหรับคนที่ยังมีกิเลสตัณหาอยู่นั้น ย่อมต้องการพักผ่อนหลับนอนด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ด้วยความต้องการทางร่างกาย ด้วยมีความเห็นเห็นดีเห็นชอบ ๑ ด้วยอำนาจกิเลสหรืออกุศลธรรมคือถีนมิทธะครอบงำจิตใจ ๑ ซึ่งการพักผ่อนหลับนอนด้วยเหตุประการหลังนี้ เป็นการพักผ่อนหลับนอนอย่างปราศจากสติสัมปชัญญะ บางครั้งก็นอนหลับไม่สนิท กล่าวคือ เมื่อถูกถีนมิทธะครอบงำแล้ว ทั้ง ๆ ที่ร่างกายไม่เหน็ดเหนื่อยก็จะเกิดการง่วงเหงาหาวนอนแล้วหลับไป บางทีก็นั่งสัปประหัง โง่งว่วงปากอ้าน้ำลายไหล บางครั้งก็ทำให้เกิดฝันร้ายต่าง ๆ เพราะตนเองยังละสัญญาวิปลาส ไม่ได้เป็นเหตุให้นอนหลับไม่สนิท ไม่ได้พักผ่อนเต็มที่ ส่วนพระอรหันต์ท่านเป็นเช่นนั้นไม่ ท่านพักผ่อนหลับนอนด้วยความต้องการของร่างกายเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากได้พักผ่อนหลับนอนด้วยกิเลสหรืออกุศลธรรมไม่ เพราะอกุศลธรรมคือถีนมิทธะนั้น ท่านละได้เด็ดขาดแล้ว และในขณะที่ท่านพักผ่อนหลับนอนด้วยความต้องการของร่างกายนั้น ภวังคจิตย่อมเกิดขึ้นเรื่อย ๆ ตามความต้องการของร่างกาย เหมือนดอกบัวที่บานแล้วถึงคราวหุบ ไปจะนั้น และโดยเหตุที่พระอรหันต์เป็นผู้มีจิตบริสุทธิ์แล้ว ละสัญญาวิปลาสได้แล้ว จึงไม่มีการฝัน ไม่ว่าจะฝันดีหรือฝันร้ายด้วยประการทั้งปวง

ในการเจ็บไข้ได้ป่วยเช่นเดียวกัน สำหรับปุถุชนทั่วไปนั้น เมื่อเกิดการเจ็บไข้ได้ป่วย เช่น ปวดศีรษะ ปวดท้อง เป็นต้น ย่อมได้รับทุกข์เวทนาทั้ง ๒ สถาน คือ ทุกขเวทนาทางกาย และทุกขเวทนาทางใจ ส่วนพระอรหันต์นั้น ท่านมีแต่ทุกขเวทนาทางกายเท่านั้น หากได้มีทุกขเวทนาทางใจไม่ เพราะมีสติกำหนดรู้เท่าทันเวทนาที่เกิดขึ้นแล้ว ทุกขเวทนาจึงครอบงำจิตใจท่านไม่ได้

สำหรับพระอรหันต์ที่ได้ดับเบญจขันธ์ไปแล้ว ย่อมมีโอกาสดำเริบความสุขในพระนิพพานอันเป็นบรมสุข เป็นสันติสุขอย่างแท้จริง เป็นความสุขที่ยอดยิ่ง ด้วยเป็นผู้ข้ามพ้นจากโสมงสาร พ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ พ้นจากกิเลสและกองทุกข์โดยสิ้นเชิง มีแต่ความเกษมสุขเป็นนิรันดร

ทางแห่งนิพพาน

เนื่องด้วยนิพพานเป็นเป้าหมายสูงสุดในทางพระพุทธศาสนา โดยเป็นที่ดับกิเลสและกองทุกข์และเป็นบรมสุขดังกล่าวมา พระพุทธองค์จึงทรงสอนชาวโลกให้ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพาน โดยทรงเตือนให้เสี้ยวทางไปสู่นิพพาน เช่นครัสว่า

นิพพานคมนัน มคฺคํ ชิปฺปเมว วิโสธเย (๒๕/๕๑)

จงรีบเร่งชำระทางไปนิพพาน

ซึ่งทางไปนิพพานในที่นี้ได้แก่อริยมรรค ๘ ประการ มีสัมมาทิฏฐิ เป็นต้น และการชำระทางไปนิพพานในที่นี้หมายถึงการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดอริยมรรค ๘ ประการนั้น

อนึ่ง ปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานหรือทางไปนิพพานนั้น พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายปริยาย เช่น

- อปฺปมาทรโต ภิกฺขุ ปมาเท ภยทสุติ วา

อภพฺโพ ปริหานาย นิพฺพานสุเสว สนฺติเก. (๒๕/๑๕)

ภิกษุยินดีในความไม่ประมาท หรือเห็นภัยในความประมาทโดยปกติ ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพื่อเสื่อมจากมรรคผล ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานทีเดียว

ข้อนี้หมายความว่า ผู้จะบรรลุนิพพานได้ จะต้องเป็นผู้ยินดีในความไม่ประมาทหรือเห็นภัยในความประมาท โดยรีบเร่งปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานเพื่อให้เกิดอริยมรรค ๘ ประการ เมื่อปฏิบัติได้ดังกล่าวนี้ จึงจะสามารถบรรลุนิพพานได้

- สตถุครุ ฐมมครุ สงฆเ จ ติพพการโว

สมาธิครุ อาดาปี สีกขาย ติพพการโว

อปปมาทครุ ภิกขุ ปฏิสนธการการโว

อภพโป ปริหานาย นิพพานสุเสว สนฺติเก. (๒๓/๒๕)

ภิกษุผู้เคารพในพระศาสดา เคารพในพระธรรม มีความเคารพกล้าในพระสงฆ์ มีความเพียรหนักในสมาธิ มีความเคารพกล้าในไตรสิกขา เคารพในความไม่ประมาท เคารพในปฏิสันถาร ย่อมเป็นผู้ไม่ควรเพิ่มเสื่อมจากมรรคผล ย่อมปฏิบัติใกล้นิพพานทีเดียว

ข้อนี้หมายความว่า ความเคารพ ๗ ประการ มีความเคารพในพระศาสดาเป็นต้น เป็นทางไปนิพพาน กล่าวคือ ผู้มีความเคารพ ๗ อย่างนี้ โดยใจความก็คือเป็นผู้เคารพในพระรัตนตรัย เป็นผู้มีความขยันหมั่นเพียร ปฏิบัติตนตามแนวทางไตรสิกขา อบรมตนให้มีศีลสมาธิ ปัญญา อันได้แก่การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เพื่อให้เกิดอริยมรรค ๘ ประการ และเมื่อเดินตามทางนี้ย่อมสามารถบรรลุมรรคผลนิพพานได้อย่างแน่แท้

- ยมฺหิ ฆานนฺจ ปญญา จ ส เว นิพพานสนฺติเก (๒๕/๖๕)

ฆานและปัญญามีในผู้ใด ผู้นั้นปฏิบัติใกล้นิพพาน

ข้อนี้หมายความว่า ข้อปฏิบัติที่จะพาไปสู่นิพพานหรือทางนิพพานนั้น ได้แก่ ฆาน และ ปัญญา กล่าวคือ การปฏิบัติสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

- เต ฆายิโน สาทติกา นิจฺจํ ทพฺหปรกุกมา

สุสนฺติ ธีรา นิพพานํ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ. (๒๕/๑๘)

ธีระเหล่านั้นได้ฆาน มีเพียรติดต่อกัน มีความบากบั่นมั่นเป็นนิตย์ ย่อมถูกต้องนิพพานอันเป็นเกษมจากโยคะ หารธรรมอื่นยิ่งกว่ามิได้.

ข้อนี้หมายความว่า ปฏิบัติทางไปสู่นิพพานนั้น ได้แก่ ฆาน ๒ คือ อารัมมณูปนิช- ฆานและลักษณะอุปนิชฆาน อันได้แก่การเจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐาน

- สิญจ ภิกขุ อิมํ นาวํ สีตฺตา เต สหฺเมสุสฺติ

เจตฺวา รากนฺจ โทสณฺจ ตโต นิพพานเมหิสี. (๒๕/๖๕)

ภิกษุ เองจงวิดเรื่อนี้ เรือที่เขอวิดแล้วจักปล้นถึงท่า เขอตักราคะ โทสะแล้วแต่นั้นจักถึงนิพพาน

ข้อนี้ หมายความว่า เมื่อวิดเรือคือร่างกาย โดยการวิดน้ำคือ มิจฉาวิตกให้หมดสิ้นไป ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนได้บรรลุอริยมรรคญาณ อริยผลญาณ เรือที่วิดแล้วด้วยวิธีอย่างนี้จักถึงท่า คือจักบรรลุนิพพานโดยเร็ว นั่นคือ เมื่อปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้ญาณแก่กล้า สามารถตักราคะ โทสะ โมหะ ได้เด็ดขาดแล้ว จักบรรลุนิพพานอย่างแน่แท้

- อาสวานัน ขยา ภิกษุ นิจฉาโต ปริณิพพุโต. (๒๕/๒๖๘)

เพราะอาสวะทั้งหลายสิ้นไป ภิกษุปราศจากตัณหา เป็นผู้ดับกิเลสได้สนิทแล้ว

ข้อนี้หมายความว่า ผู้จะถึงความดับสนิท คือจะบรรลุนิพพานได้จะต้องตัดอาสวะให้หมดสิ้นไป เป็นผู้ปราศจากตัณหาที่จะพาไปสู่ภพต่าง ๆ ด้วยการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน

- รากโทสโมหุขยา ปริณิพพุโต. (๒๕/๒๑๕)

เพราะสิ้นราคะ โทสะ และโมหะ จึงดับกิเลสได้สนิทแล้ว.

ข้อนี้หมายความว่า ทางไปสู่นิพพานนั้น ได้แก่การทำลายกิเลส คือ ราคะ โทสะ และโมหะ ให้หมดสิ้นไป ด้วยการเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนได้บรรลุมรรคผล เมื่อปฏิบัติได้อย่างนี้จึงจะบรรลุนิพพานได้

- นิกขิปิตฺวา ครุ ภาริ อญญุ ภาริ อนาทิย

สมฺมลิ ตณฺหํ อพฺพยุหฺหฺ นิจฉาโต ปริณิพพุโต. (๑๗/๓๓)

ปลงภาระอันหนักเสียแล้ว ไม่ถือเอาภาระอื่น ถอนตัณหากับทั้งมูลรากลเสียแล้ว ปราศจากตัณหา เป็นผู้ดับกิเลสได้สนิทแล้ว

ข้อนี้หมายความว่า ทางไปสู่นิพพานนั้น ได้แก่การปลงภาระอันหนัก คือละความยึดมั่นถือมั่นในเบญจขันธ์ ไม่ถือเอาภาระอื่น คือ ไม่ถือเอากิเลสภาระและอกิสังขารภาระ ถอนตัณหาพร้อมทั้งมูลรากลคืออวิชชา เป็นผู้ปราศจากตัณหาแล้ว จึงเป็นผู้ดับกิเลสได้สนิท คือได้บรรลุนิพพาน

- เยสั สมุโพธิยงฺเกสุ สมมา จิตฺตํ สุภาวิตํ

อาทานปฏินิสฺสัคเค ออนุปาทาย เย รตา

จีณาสวา ชุตินฺนุโต เต โลเก ปรีนิพฺพุตา. (๒๕/๒๖)

จิตของผู้ใดอบรมดีโดยชอบแล้ว ในองค์แห่งสัมโพชฌงค์ (คือโพชฌงค์ ๗ ประการ) ผู้ใดไม่ถ่อมมันด้วยอุปาทาน ยินดีในการสละการถ่อมมัน ผู้นั้นสิ้นอาสวะแล้ว มีปัญญาสว่างไสว ดับกิเลสได้สนิทแล้วในโลก

ข้อนี้หมายความว่า ผู้จะบรรลุความดับกิเลสได้สนิท คือเข้าถึงนิพพานได้ จะต้องเป็นผู้ประกอบด้วยของคคุณดังนี้ คือ : ใต้อบรมจิตใจตามหลักโพชฌงค์ ๗ เป็นผู้ไม่ยึดมั่นในเบญจจันท์ เป็นผู้ยินดีในการสละความถ่อมมัน เป็นผู้สิ้นกิเลส และเป็นผู้มีปัญญา กล่าวคือ เป็นผู้ได้รับบรรลุอริยมรรค อริยผล ผู้มีองค์คุณดังกล่าวนี้ สามารถบรรลุนิพพานได้

- เย จ โข สมฺมทกฺขาเต ธมฺเม ธมฺมานุวตฺติโน

เต ชนา ปารเมสฺสฺสนฺติ มจฺจุเชยฺยํ สุทฺตฺตริ. (๒๕/๒๖)

คนเหล่านี้เป็นผู้ประพฤติตามธรรมในธรรมที่เราตถาคคกล่าวไว้โดยชอบแล้ว คนเหล่านั้นจักข้ามบ่วงมัจจุมารที่ข้ามได้ยากยิ่ง แล้วจักถึงฝั่งโน้น (คือนิพพาน)

ข้อนี้หมายความว่า ปฏิบัติไปสู่นิพพานนั้น ได้แก่ การฟังธรรมแล้วปฏิบัติตามธรรม ในพระพุทธศาสนา จนสามารถบรรลุอริยมรรค อริยผล การปฏิบัติได้เช่นนี้ ย่อมช่วยให้ข้ามบ่วงมัจจุมารแล้วไปถึงฝั่งโน้น คือ สามารถตัดสังสารวัฏ เข้าสู่นิพพานได้ ซึ่งการปฏิบัติดังกล่าวนี้ ก็คือวิปัสสนากรรมฐานนั่นเอง

บทที่ ๕

วัตรธรรม ๗๒

ได้กล่าวมาแล้วว่า ปรมัตถธรรมมี ๔ อย่าง คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน
ทั้ง ๔ อย่างนี้ เป็นสภาวะธรรม

ปรมัตถธรรมทั้ง ๔ อย่างนี้ แต่ละอย่างแยกเป็นรายละเอียดออกไปอีกหลายชนิด
กล่าวคือ จิต ๘๕ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง เจตสิก ๕๒ ดวง รูป ๒๘ และนิพพาน ๒ หรือ ๓
อย่าง ดังที่ได้ศึกษามาแล้วนั้น

แต่เมื่อว่าโดยวัตรธรรม หรือ องค์ธรรม อันได้แก่ส่วนที่เป็นเนื้อแท้ของสภาวะ
แล้ว ปรมัตถธรรมนั้นประมวลเป็นวัตรธรรม ๗๒ ประการ กล่าวคือ จิต ๑ เจตสิก ๕๒
นิพผันรูป ๑๘ และนิพพาน ๑

ที่นับเจตสิก ๕๒ เต็มจำนวนก็เพราะเจตสิกแต่ละดวงต่างก็มีสภาวะหรือลักษณะ
เฉพาะตนแตกต่างกันไปทั้ง ๕๒ ดวง

ที่นับเฉพาะนิพผันรูป ๑๘ (คือ มหาภูตรูป ๔ อุปาทยรูป ๑๔ ได้แก่ ปสาท-
รูป ๕ โคจรรูป ๔ ภาวรูป ๒ หทยรูป ๑ ชีวีตรูป ๑ และอาหารรูป ๑) เท่านั้น เพราะ
รูป ๑๘ อย่างนี้มีสภาวะปรากฏชัดแจ้ง โดยเป็นรูปที่เกิดด้วยปัจจัย ๔ (คือ กรรม จิต อุต
อาหาร) เป็นรูปที่สาธารณะได้แก่ไตรลักษณ์ และเป็นรูปควรแก่เจริญวิปัสสนากรรมฐาน

ที่ไม่นับอนิพผันรูป ๑๐ (คือ ปริจเฉทรูป ๑ วิญญุตติรูป ๒ วิการรูป ๓
และลักษณะรูป ๔) เข้าด้วย ก็เพราะรูป ๑๐ อย่างนี้เป็นรูปอาศัยนิพผันรูป เมื่อได้อาศัย
นิพผันรูปจึงปรากฏขึ้นได้ ไม่ได้อาศัยนิพผันรูปก็ปรากฏขึ้นไม่ได้ หรือมีขึ้นไม่ได้

ที่นับนิพพานเพียง ๑ ก็เพราะนิพพานนั้นว่าโดยสภาวะหรือลักษณะแล้ว ก็มี
สภาวะหรือลักษณะเป็นสันติเพียงอย่างเดียว

การสงเคราะห์ปรมัตถกรรม

ปรมัตถกรรมที่ประมวลลงเป็นวัตถุ ๗๒ ประการนั้น เมื่อจัดเข้าเป็นหมวด โดยสงเคราะห์สภาวะธรรมที่มีสภาพเข้ากันได้ให้อยู่ในหมวดเดียวกัน ท่านแบ่งเป็น ๔ หมวด คือ

- (๑) อกุศลสังคหะ หมวดสงเคราะห์อกุศลธรรม
- (๒) มิสกสังคหะ หมวดสงเคราะห์ธรรมที่เจือกัน
- (๓) โภธิปักขิยสังคหะ หมวดสงเคราะห์โภธิปักขิยธรรม
- (๔) สัพพสังคหะ หมวดสงเคราะห์ปรมัตถกรรมทั้งปวง

อกุศลสังคหะ ๕ ประเภท

สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลล้วน ๆ ที่ประมวลไว้ในหมวดนี้ ได้แก่ อกุศลธรรม ๕ ประเภท คือ อาสวะ โอฆะ โยคะ คันถะ อุปาทาน นิ वर्ณ อนุสัย สังโยชน์ และกิเลส ซึ่งอกุศลธรรม ๕ ประเภทนี้ พึงทราบอธิบายโดยสังเขปดังต่อไปนี้

- อาสวะ ๔

อาสวะ แปลว่า ภาวะที่หมักคอกสันดานให้เศร้าหมองเป็นเวลานาน สภาวะที่เพิ่มพูนสังสารทุกข์ให้ยาวนาน ธรรมที่ไหลท่วมใจสรรพสัตว์ทั่วทุกภพ อาสวะนั้นมี ๔ อย่าง คือ กามาสวะ ภวาสวะ ทิฏฐาสวะ และอวิชชาสวะ

กามาสวะ อาสวะคือ กาม อันได้แก่ความรักใคร่คิดใจในกามคุณ ๕ คือรักใคร่คิดใจอยู่ในรูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ หรือความรักใคร่คิดใจในกามภพ

ภวาสวะ อาสวะคือ ภพ ได้แก่ ความรักใคร่คิดใจในรูปภพ อรูปภพ ความรักใคร่พอใจในฉาน ความรักใคร่พอใจที่เกิดพร้อมกับผัสสติทิวฐิติ ความปรารถนาที่จะไปเกิดในภพในชาติต่าง ๆ

ทิฏฐาสวะ อาสวะคือมิจฉาทิวฐิติ เช่น มิจฉาทิวฐิติ ๖๒ ประการ อันได้แก่ปุพพันตกัปปีกทิวฐิติ ๑๘ และอปันตกัปปีกทิวฐิติ ๔๔ ดังกล่าวแล้วในสภาวะธรรมพื้นฐานตอนที่ ๑ (บทที่ ๘)

อวิชชาสวะ อาสวะคือ อวิชชา ได้แก่ความไม่รู้แจ้งในฐานะ ๘ ประการ หรือ
อวิชชา ๘ ประการ คือไม่รู้ทุกข์อริยสัจ ไม่รู้สมุทัยอริยสัจ ไม่รู้นิโรธอริยสัจ ไม่รู้มรรคอริยสัจ
ไม่รู้อดีต ไม่รู้อนาคต ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต และไม่รู้จักสมุปบาท

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม อาสวะ ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์
ธรรม ก็ได้แก่เจตสิกธรรม ๓ ดวงเท่านั้น คือ โลกเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก และโมหเจตสิก
กล่าวคือ

กามาสวะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

ภวาสวะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในทิฏฐิคติวิปยุตตจิต ๔

ทิฏฐาสวะ ได้แก่ทิฏฐิเจตสิก ที่ในทิฏฐิสัมปยุตตจิต ๔

อวิชชาสวะ ได้แก่โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

การละอาสวะ อาสวะ ๔ อย่างนี้ เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละ
ได้ด้วยการปฏิบัติธรรม คือปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนมีญาณแก่กล้าสามารถบรรลุนิพพาน
อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ตั้งนั้น จึงจะละอาสวะ ๔ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

กามาสวะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

ภวาสวะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ทิฏฐาสวะ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

อวิชชาสวะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

- โอฆะ ๔

โอฆะ แปลว่าห้วงน้ำ ในที่นี้หมายถึงห้วงกิเลส อันได้แก่สภาวะอกุศลธรรมที่เป็น
ดุจห้วงน้ำ เป็นเหมือนกระแสน้ำที่ไหลหลากท่วมใจสัตว์ พัดพาสัตว์ให้จมลงสู่ที่ต่ำ ให้ถึง
ความพินาศล่มจม โอฆะนั้นมี ๔ อย่าง คือ กาโมฆะ ภโวฆะ ทิฏฐโฆชะ และอวิชโฆชะ

กาโมฆะ โอฆะคือกามหรือห้วงแห่งกาม ได้แก่กิเลสที่ท่วมใจสัตว์ให้จมอยู่ใน
สังสารวัฏด้วยความรักใคร่ติดใจในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โสภณูปพะ หรือได้แก่
กิเลสที่ท่วมใจสัตว์ให้จมอยู่ในกามภพ

ภโวฆะ โอะฆะ คือภพหรือห้วงแห่งภพ ได้แก่ กิเลสที่ท่วมนใจสัตว์ให้จมอยู่ใน
รูปภพ อรูปภพ

ทัญญโฆฆะ โอะฆะคือมัจฉาทัญญู หรือห้วงแห่งมัจฉาทัญญู เช่น มัจฉาทัญญู ๖๒
ประการ คือ ปุพพันตกัปปีกาทัญญู ๑๘ และอปันตกัปปีกาทัญญู ๔๔ ซึ่งท่วมนใจสัตว์ให้จมอยู่
ในสังสารวัฏ ด้วยความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

อวิชโฆฆะ โอะฆะ คือ อวิชา หรือห้วงแห่งอวิชา ได้แก่ ความไม่รู้แจ้งใน
ฐานะ ๘ ประการ คือ ไม่รู้ทุกข์ขอรหัสเป็นต้น ซึ่งเป็นกิเลสท่วมนใจสัตว์ให้จมอยู่ในสังสารวัฏ
ด้วยความโง่ความหลง

ว่าด้วยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม โอะฆะ ๔ อย่างนี้ เรียกว่าวัตรธรรมหรือองค์
ธรรม ก็ได้แก่เจตสิกธรรม ๓ ดวงเท่านั้น คือ โลกเจตสิก ทัญญูเจตสิก และโมหเจตสิก
กล่าวคือ

กาโมฆะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

ภโวฆะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในทัญญูกตวิปปยุตตจิต ๔

ทัญญโฆฆะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในทัญญูกตสัมปยุตตจิต ๔

อวิชโฆฆะ ได้แก่โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

- โยคะ ๔

โยคะ แปลว่า สภาวะที่ประกอบสัตว์ไว้ ผูกสัตว์ไว้ในวัฏฏะหรือสังสารทุกข์
เหมือนตาปูตอกเครื่องประกอบบ้านเรือนให้ติดกันอยู่ฉะนั้น โยคะนั้น มี ๔ อย่าง คือ กามโยคะ
ภวโยคะ ทัญญูโยคะ และอวิชาโยคะ

กามโยคะ โยคะ คือ กาม ได้แก่สภาวะที่ประกอบสัตว์ ตรึงใจสัตว์ให้ติดอยู่ใน
สังสารวัฏด้วยความรักใคร่คิดใจในกามคุณ ๕ มีรูปเป็นต้น

ภวโยคะ โยคะ คือ ภพ ได้แก่สภาวะที่ประกอบสัตว์ ตรึงใจสัตว์ให้ติดอยู่ใน
รูปภพ อรูปภพ

ทวิภูมิตโยคะ โยคะ คือมิจฉาทิภูมิต เช่น มิจฉาทิภูมิต ๖๒ ประการ ซึ่งเป็นเครื่องประกอบสัตว์ ตรึงใจสัตว์ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏ ด้วยความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม

อวิชชาโยคะ โยคะ คือ อวิชชา ได้แก่ความไม่รู้แจ้งในฐานะ ๘ ประการ คือไม่รู้ทุกข์ขอรียสัจ เป็นต้น ซึ่งเป็นเครื่องประกอบสัตว์ ตรึงใจสัตว์ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏ ด้วยความโง่ ความหลง

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม โยคะ ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรม หรือองค์ธรรมก็ได้แก่ เจตสิกธรรม ๓ ดวงเท่านั้น คือ โลกเจตสิก ทิภูมิตเจตสิก และ โมหเจตสิก กล่าวคือ

กามโยคะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

ภวโยคะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในทิภูมิตวิปยุตตจิต ๔

ทิภูมิตโยคะ ได้แก่ทิภูมิตเจตสิก ที่ในทิภูมิตสัมปยุตตจิต ๔

อวิชชาโยคะ ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

การละโยคะ โยคะ ๔ อย่างนี้เป็นอกุศลร่วม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ด้วยการปฏิบัติธรรม คือ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนญาณแก่กล้า สามารถบรรลุนิรามรรค อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละโยคะ ๔ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

กามโยคะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

ภวโยคะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ทิภูมิตโยคะ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

อวิชชาโยคะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

- คันถะ ๔

คันถะ แปลว่า กิเลสเครื่องร้อยรัด หรือผูกมัดใจสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ในสังสารวัฏ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กายคันถะ ซึ่งแปลว่า กิเลสเครื่องร้อยรัดหรือผูกมัดนามกาย รูปกาย ในภพปัจจุบัน ให้คิดเนื่องกับนามกาย รูปกายในอนาคต อันได้แก่กิเลสเครื่องร้อยรัดผูกมัดสัตว์ ให้เวียนว่ายตายเกิดเป็นนามรูปในภพในชาติต่าง ๆ นั้นเอง คันถะนี้มี ๔ อย่าง คือ

อภิขฌฌากายคัณณะ พยาปาทกฌายคัณณะ สึ ลัพพตปรัมมาสกฌายคัณณะ และ อิทังสัจจา-
ภินิเวสกฌายคัณณะ

อภิขฌฌากายคัณณะ กฌายคัณณะ คื อภิขฌฌา ใ้แก่ ความเพ็งเล็งอยากใ้ ความ
ชอบใจในทรรพ์สมบัตติของผู้อื่น หรือแม้ติคใจอยู่ในสมบัตติตนเอง จะเป็นของใ้ใ้มาโดยชอบ
ธรรม หรือไม่ชอบธรรม จัคเป็นอภิขฌฌากายคัณณะทังสิ้น พึงเห็นว่ อภิขฌฌาในที่นี้แตกต่า
จากอภิขฌฌาในม โนทุจริต ตรงที่ว่อภิขฌฌาที่เป็นม โนทุจริตนั้น หมายเอาเฉพาะอภิขฌฌาอย่าง
หยาบ มีสภาพอยากใ้สมบัตติของคนอื่นมาเป็นของตนเองเท่านั้น ส่วนอภิขฌฌากายคัณณะนี้ เป็น
ใ้ทังความอยากอย่างหยาบและอย่างละเอียค

พยาปาทกฌายคัณณะ กฌายคัณณะ คื พยาบาท ใ้แก่ความอาฆมาตมาดร้ายผู้อื่น
ความโกรธเคือง ความไม่ชอบใจคิป้องร้ายผู้อื่น พึงทราบว่ พยาบาทในที่นี้ต่าจากพยาบาท
ในม โนทุจริตตรงที่ว่ พยาบาทที่เป็นม โนทุจริตนั้น หมายเอาความพยาบาทอย่างหยาบ เป็น
การป้องร้ายผู้อื่น คิใ้คนอื่นใ้รับความล้าก ใ้รับความหายนะต่า ๆ ส่วนพยาปาทกฌาย-
คัณณะนี้ หมายเอาความพยาบาทอย่างหยาบ เป็นการป้องร้ายผู้อื่น คิใ้คนอื่นใ้รับความ
ล้าก ใ้รับความหายนะต่า ๆ และหมายเอาความพยาบาทอย่างละเอียค เช่น ความไม่
พอใจ ความเกลียค ความกลัว ความกลุ้มใจ ความเสียใจ เป็นต้น อันเป็นเหตุใ้ทำ
ปามาติบาต หรือกล่าวพรุสวาท

สิลัพพตปรัมมาสกฌายคัณณะ กฌายคัณณะ คืการยึดมั่นในสิลและพรตนอกพระพุทท-
ศาสนา ด้วยความเห็นผิคว่ การถือสิลที่ผิคว่ การประพฤติพรตที่ผิคว่ ๆ เช่น ถือว่ การยีน
ถ่ายอุจจาระ ปัสสวะตลอดชีวิต การประพฤติเป็นคนเปลือยตลอดชีวิต การถอนผมด้วย
แหนบตลอดชีวิต ด้วยความยึดมั่นว่ ปฏิบัติอย่างนั้นจะเป็นทางพ้นทุกข์ใ้

อิทังสัจจาภินิเวสกฌายคัณณะ กฌายคัณณะคื อิทังสัจจาภินิเวส ใ้แก่ ความยึดมั่น
ถือมั่นอย่างแน่วแน่วว่ ความเห็นผิคว่ ๆ ของตนเองนั้นเป็นปัจจะ เป็นความจริงแท้ แต่ของคน
อื่นเป็นโมฆะ เปล่าประ โยชนั เหลวไหล แล้วยกย่องวาทะที่ผิคว่ ๆ ของตนเอง ดูหมิ่นเหยียคหยาม
วาทะหรือติคนอื่นด้วยความเห็นผิคว่อย่างยั้ง ยากที่จะแก้ไขใ้

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม คันถะ ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรมก็ได้แก่ เจตสิกธรรม ๓ ดวง คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก และทัญญูเจตสิก กล่าวคือ

อภิขฌากายคันถะ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

พยาปาทกายคันถะ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

ศีลัพพตปรามาสกายคันถะ และ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ๒ อย่างนี้ ได้แก่ ทัญญูเจตสิก ที่ในทัญญुकตสัมปยุตตจิต ๔

การละคันถะ คันถะหรือกายคันถะ ๔ อย่างนี้ เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ด้วย การปฏิบัติธรรม กล่าวคือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนญาณแก่กล้า สามารถบรรลุนิพพาน อริยมรรค อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละคันถะ ๔ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

อภิขฌากายคันถะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

พยาปาทกายคันถะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

ศีลัพพตปรามาสกายคันถะ และอิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

- อุปาทาน ๔

อุปาทาน แปลว่า ความยึดมั่น ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส ความยึดติดในอารมณ์อย่างแรงกล้า อันเนื่องมาจากคัมภีร์ อุปาทานนี้มี ๔ อย่าง คือ กามอุปาทาน ทัญญูอุปาทาน ศีลัพพตอุปาทาน และอิตถวาหุอุปาทาน

กามอุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในกาม ได้แก่ ความยึดมั่นถือมั่นใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ตลอดถึงธรรมารมณ์ โดยยึดมั่นว่าเป็นของตน ของเนื่องด้วยตน ด้วยมีใจผูกพันอยู่เป็นนิตย์ ไม่ยอมปล่อยวาง

ทิวฐุปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในมิจฉาทิฎฐิ คือความเห็นผิด ได้แก่ทฤษฎี ลัทธิ หรือหลักคำสอนที่ผิดจากทำนองคลองธรรม ผิดจากคำสอนในพระพุทธศาสนา เช่น มิจฉาทิฎฐิ ๖๒ ประการ ดังกล่าวแล้ว (นอกจากทิฎฐิในสัลลพตูปาทานและอิตตวาทูปาทาน)

สัลลพตูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในศีลและพรตที่ผิด ๆ นอกพระพุทธศาสนา นอกไปจากมัชฌิมาปฏิปทา ได้แก่ความยึดมั่นถือมั่นในหลักความประพฤติ ข้อปฏิบัติ แบบแผนระเบียบวิธี ขนบธรรมเนียมประเพณี ลัทธิพิธีต่าง ๆ โดยยึดถือมั่นว่าจะต้องเป็นอย่างนั้น ๆ โดยสักว่าปฏิบัติสืบต่อกันมา ทำตามกันมาอย่างมงาย หรือโดยนิยมนว่าเป็นของขลัง ของศักดิ์สิทธิ์ มิได้เป็นไปโดยถูกต้องตามหลักแห่งสภาวะหรือเหตุผล

อิตตวาทูปาทาน ความยึดมั่นถือมั่นในวาทะว่ามีอิตตา ได้แก่ สักกายทิฎฐิ ๒๐-ประการ คือ เห็นรูปขันธ์ว่าเป็นตัวอิตตา เป็นต้น ดังกล่าวแล้วในสภาวะธรรมตอน ๑ (บทที่ ๘)

ว่าโดยวัตรธรรมและองค์ธรรม อุปาทาน ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมก็ได้แก่ เจตสิกธรรม ๒ ดวงเท่านั้น คือ โลกเจตสิก และทิฎฐิเจตสิก กล่าวคือ

กามุปาทาน ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ในโลภมุลจิต ๘

ทิวฐุปาทาน สัลลพตูปาทาน และ อิตตวาทูปาทาน ได้แก่ ทิฎฐิเจตสิก ที่ในทิฎฐิกคตัมปยุตตจิต ๔

การละอุปาทาน

อุปาทาน ๔ อย่างนี้เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ด้วยการศึกษาปฏิบัติธรรม กล่าวคือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนได้ญาณแก่กล้า สามารถบรรลุนิรามรรค อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละอุปาทาน ๔ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

กามุปาทาน ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ทิวฐุปาทาน สัลลพตูปาทาน และอิตตวาทูปาทาน ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

- นិวรรณ์ ๖

นิวรรณ์ แปลว่า กิเลสเป็นเครื่องกั้น เป็นเครื่องขัดขวาง เป็นเครื่องห้ามมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้น มิให้ผ่าน อภิญญา สมาบัติ มรรค ผล เกิดขึ้นได้ เป็นเครื่องกีดขวาง ปิดกั้นการกระทำ

ความดี นีวรณมี ๖ อย่าง คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทัจจกุกกุจะ วิจิกิจฉา และ อวิชชา

กามฉันทะ ความพอใจรักใคร่ในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ นีวรณข้อนี้ เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้เกิดความหมกมุ่นครุ่นคิดหาแต่กามคุณที่ตนปรารถนา ทำให้จิตใจไม่เป็นสมาธิในการทำความดี ในการปฏิบัติธรรม ชัดขวางมิให้บรรลุกุศลธรรมได้

พยาบาท ความปองร้าย ความคิดอาฆาตมาดร้าย ความไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา นีวรณข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้เกิดความขุ่นเคือง ความหม่นหมองใจ ทำให้จิตใจไม่มีปีติปราโมทย์ในการทำความดี ในการปฏิบัติ ชัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

ถีนมิทธะ ความหดหู่ท้อแท้ใจและความง่วงเหงาหาวนอน นีวรณข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ก็ย่อมทำให้จิตใจหดหู่ท้อแท้ ท้อถอย ง่วงเหงาหาวนอน ทำให้จิตปราศจากกุศลวิตก คือทำให้ไม่มีแก่ใจที่จะทำความดี ไม่คิดปฏิบัติธรรม ชัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

อุทัจจกุกกุจะ ความฟุ้งซ่านและรำคาญใจ ได้แก่ ความคิดฟุ้งซ่าน แลไปไหลไปในอารมณ์ต่าง ๆ คิดเลื่อนลอยไปในอารมณ์ต่าง ๆ และเกิดความรำคาญใจ ร้อนใจ กลุ้มใจในความผิหว้างปลั่งพลาดต่าง ๆ เช่น มัวคิดไปว่า ตนเองได้ทำความชั่ว ความผิหว้างปลั่งพลาดไว้มาก ไม่ได้ทำความดีได้เลย แล้วเกิดความร้อนใจ รำคาญใจในภายหลัง นีวรณข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ย่อมทำให้จิตใจไม่มีสงบสุข ไม่สบายใจในการทำความดี ในการปฏิบัติธรรม ชัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

วิจิกิจฉา ความสงสัย ความลังเลใจ อันได้แก่ความสงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ในอดีต ปัจจุบัน และอนาคต เป็นต้น นีวรณข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำใจแล้ว ก็จะทำให้ขาดวิจาร์ณ ไม่สามารถพินิจพิจารณาตัดสินใจทำความดี ตัดสินใจปฏิบัติธรรมได้ ย่อมชัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

อวิชา ความไม่รู้แจ้ง ได้แก่ ความไม่รู้ในฐานะ ๘ หรือ อวิชา ๘ ประการ คือ ความไม่รู้แจ้งในทุกขอริยสัจ เป็นต้น นิ वर्ณข้อนี้เมื่อเกิดขึ้นครอบงำจิตใจแล้ว ย่อมให้เกิดความมืดในใจ ทำให้ขาดสติ ให้ลืมนึกถึงการทำความดี ลืมปฏิบัติธรรม ชัดขวางมิให้กุศลธรรมเกิดขึ้นได้

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม นิ वर्ณ ๖ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม ได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ ดวง คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก ถีนเจตสิก มัทธเจตสิก อุทัจจเจตสิก กุกกัจจเจตสิก วิจิกิจจาเจตสิก และ โมหเจตสิก กล่าวคือ

กามฉันทะ ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน โลกมุลจิต ๘

พยาบาท ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ใน โทสมุลจิต ๒

ถีนมัทธะ ได้แก่ ถีนเจตสิก และ มัทธเจตสิก ที่ใน อกุศลสังขาริกจิต ๕

อุทัจจกุกกัจจะ ได้แก่ อุทัจจเจตสิก และ กุกกัจจเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต ๑๒

วิจิกิจจา ได้แก่ วิจิกิจจาเจตสิก ที่ใน วิจิกิจจาสหคจิต ๑

อวิชา ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต ๑๒

ข้อสังเกต

ถีนมัทธนิ वर्ณ เมื่อแยกออกตามองค์ธรรม แยกเป็นเจตสิกธรรม ๒ ดวง คือ ถีนเจตสิก ดวงหนึ่ง และ มัทธเจตสิก ดวงหนึ่ง แต่ทั้งสองดวงนี้ จักเป็นนิ वर्ณข้อเดียว ทั้งนี้ก็เพราะว่าเจตสิกธรรมทั้งสองดวงนี้ เมื่อว่าโดยกิจหรือหน้าที่ ก็มีหน้าที่ให้จิตหลุดพ้นต่อการทำความดี เมื่อว่าโดยอาการคือเหตุ ก็เป็นเหตุให้เกิดความเกียจคร้าน เมื่อว่าโดยวิโรธิปัจจัย คือปฏิปัณห์หรือขาศิก ก็เป็นขาศิกต่อวิริยะความเพียรเหมือนกัน ดังนั้น จึงจัดเป็นนิ वर्ณข้อเดียว แต่เมื่อว่าโดยสภาวะ ย่อมมีสภาวะแตกต่างกัน กล่าวคือ ถีนเจตสิก มีสภาวะเป็นความหดหู่ท้อแท้ใจ มัทธเจตสิก มีสภาวะเป็นความม่วงเหงาหาวนอน ดังนั้น จึงแยกเป็นเจตสิก ๒ ดวง

อุทัจจกุกกัจจนิ वर्ณ เมื่อแยกตามองค์ธรรม แยกเป็นเจตสิก ๒ ดวง คือ อุทัจจเจตสิก ดวงหนึ่ง และ กุกกัจจเจตสิก ดวงหนึ่ง แต่ทั้งสองดวงนี้ จัดเป็นนิ वर्ณข้อเดียว ทั้งนี้ก็เพราะว่า เจตสิกธรรมทั้งสองดวงนี้ เมื่อว่าโดยกิจหรือหน้าที่ ก็มีหน้าที่ทำให้

จิตไม่สงบ ว่าโดยอาการ คือ เหตุเกิด ก็เกิดขึ้น เพราะคิดถึงพยสนะ คือ ความวิบัติ ๕ ประการ (๑) เช่นเดียวกัน เมื่อว่าโดยวิโรธปัจจัย คือ ปฏิปักษ์หรือข้าศึก ก็เป็นข้าศึกต่อความสุขเหมือนกัน ดังนั้น จึงจัดเป็นนิรวรณข้อเดียวกัน แต่เมื่อว่าโดยสภาวะ ย่อมมีสภาวะแตกต่างกัน กล่าวคือ อุทัจจเจตสิก มีสภาวะเป็นความฟุ้งซ่าน ความคิดเลือนลอยของจิต กุกกัจจเจตสิก มีสภาวะเป็นความเดือดร้อนใจ ความกุ่มใจในภายหลัง ดังนั้น จึงแยกเป็นเจตสิก ๒ ดวง

การละนิรวรณ นิรวรณ ๖ อย่างนี้ เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ ด้วยการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ถ้าเจริญสมถกรรมฐาน สามารถบรรลุฌานแล้ว ย่อมสามารถละได้ด้วย วิกัมภนปหาน คือละด้วยการข่มไว้ และการละด้วยวิกัมภนปหานนี้ ละได้เฉพาะนิรวรณ ๕ ข้อข้างต้นเท่านั้น และนิรวรณที่ละได้ด้วยวิกัมภนปหานนี้เป็นการละได้ชั่วคราว เมื่อฌานเสื่อม นิรวรณก็เกิดขึ้นอีกได้ แต่ถ้าเจริญวิปัสสนากรรมฐานจนได้ฌานแก่กล้า สามารถบรรลุอรหัตตผลแล้ว ย่อมสามารถละนิรวรณ ๖ อย่างนี้ได้เป็นสมุจเฉทปหาน คือละได้อย่างเด็ดขาด กล่าวคือ

กามฉันทะ พยาบาท กุกกัจจะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

วิกิจฉนา ละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค

ดินมิทธะ อุทัจจจะ อวิชชา ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

- อนุสย ๗

อนุสย แปลว่า กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดาน ได้แก่ กิเลสอย่างละเอียดที่แนบสนิท อยู่ในจิตสันดานของสรรพสัตว์ เมื่อไม่มีเหตุอันควรก็สงบนิ่งอยู่ ไม่แสดงอาการให้ปรากฏ แต่เมื่อใดได้เหตุปัจจัยอันสมควรแล้วก็ปรากฏขึ้นเมื่อนั้น เหมือนตะกอนที่จับอยู่กับคุ่ม เมื่อไม่มีสิ่งใดกระทบ ไม่มีสิ่งใดกวน ก็จะนอนนิ่งอยู่อย่างนั้น แต่เมื่อมีสิ่งใดกวนขณะใด ตะกอนก็จะ

(๑) พยสนะ คือความวิบัติ ๕ ประการนั้น ได้แก่ ญาติพยุสน ความวิบัติแห่งญาติ โภคพยุสน ความวิบัติแห่งโภครทรัพย์ โรคพยุสน ความวิบัติคือด้วยมีโรค สิลพยุสน ความวิบัติด้วยความทุศีล ทิฏฐิพยุสน ความวิบัติด้วยมีมิจฉาทิฏฐิ

เมื่อนุคคลประสบพยสนะ คือ ความวิบัติ ๕ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ย่อมจะเกิดอุทัจจกุกกัจจนิรวรณครอบงำใจ ทำให้จิตใจไม่สงบสุข

ฟุ้งลอยขึ้นมาในขณะนั้น อนุสัยนั้นมี ๗ อย่าง คือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย มานานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย และ อวิชขานุสัย

กามราคานุสัย อนุสัย คือ กามราคะ อันได้แก่ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕ คือ รูป เสียง กลิ่น รส และ โสภณวัตถุ

ภวราคานุสัย อนุสัย คือ ภวราคะ อันได้แก่ความยินดีรักใคร่ในรูปภพ อรูปภพ ความรักใคร่ติดใจในฉาน และความปรารถนาไปเกิดในภพในชาติต่าง ๆ

ปฏิฆานุสัย อนุสัย คือ ปฏิฆะ อันได้แก่ความขัดเคือง ความไม่ชอบใจ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา

มานานุสัย อนุสัย คือ มานะ อันได้แก่ความถือตัว ความทะนงตัว การเอาตัวไป วัดกับคนอื่น ไปเปรียบเทียบกับคนอื่น แล้วเกิดความสำคัญผิด ซึ่งได้แก่มานะ ๕ ประการ คือ (๑) เป็นผู้ดีกว่าเขา สำคัญว่าดีกว่าเขา (๒) เป็นผู้ดีกว่าเขา สำคัญว่าเสมอเขา (๓) เป็นผู้ดีกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา (๔) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าดีกว่าเขา (๕) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเสมอเขา (๖) เป็นผู้เสมอเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา (๗) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าดีกว่าเขา (๘) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเสมอเขา (๙) เป็นผู้เลวกว่าเขา สำคัญว่าเลวกว่าเขา

ทิฏฐานุสัย อนุสัย คือ ทิฏฐิ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิด เช่น สงสัยใน ทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว เป็นต้น

วิจิกิจจานุสัย อนุสัย คือ วิจิกิจจา ได้แก่ความสงสัย ความลังเลใจ เช่น สงสัยใน พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อคติ ปัจจุบัน และอนาคต เป็นต้น

อวิชขานุสัย อนุสัย คือ อวิชชา อันได้แก่ความไม่รู้แจ้งในฐานะ ๘ อย่าง หรือ อวิชชา ๘ อย่าง คือ ความไม่รู้แจ้งในทุกขอริยสัจ เป็นต้น

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม อนุสัย ๗ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรม หรือ องค์ธรรม ได้แก่ เจตสิกธรรม ๖ ดวง คือ โลกเจตสิก โทสเจตสิก มานเจตสิก ทิฏฐิเจตสิก วิจิกิจจาเจตสิก และ โมหเจตสิก กล่าวคือ

กามราคานุสัย ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน โลกมุลจิต ๘
ภวราคานุสัย ได้แก่ โลกเจตสิก ที่ใน ทิฏฐิคติวิปยุตตจิต ๔
ปฏิฆานุสัย ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ใน โทสมุลจิต ๒
มานานุสัย ได้แก่ มานเจตสิก ที่ใน ทิฏฐิคติวิปยุตตจิต ๔
ทิฏฐานุสัย ได้แก่ ทิฏฐิเจตสิก ที่ใน ทิฏฐิคติสัมปยุตตจิต ๔
วิจิกิจจานุสัย ได้แก่ วิจิกิจจาเจตสิก ที่ใน วิจิกิจจาสัมปยุตตจิต ๑
อวิชชานุสัย ได้แก่ โมหเจตสิก ที่ใน อกุศลจิต ๑๒

การละอนุสัย อนุสัย ๗ อย่างนี้ เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะ
ละได้ด้วยการปฏิบัติธรรม กล่าวคือ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนได้ญาณแก่กล้า สามารถ
บรรลุนิรามรรค อริยมผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละอนุสัย ๗ อย่างนี้ ได้เด็ดขาด กล่าวคือ
กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ละได้ด้วยอนาคามิมรรค
ทิฏฐานุสัย วิจิกิจจานุสัย ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค
ภวราคานุสัย มานานุสัย อวิชชานุสัย ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

- สังโยชน์ ๑๐

สังโยชน์ แปลว่า กิเลสเป็นเครื่องผูกสัตว์ไว้ เป็นเครื่องจองจำสัตว์ไว้ให้ติดอยู่ใน
วัฏสงสาร ไม่ให้พ้นจากวัฏทุกข์ สังโยชน์นั้นมี ๑๐ อย่าง พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เป็น
๒ นัย คือ อภิธรรมนัย และสุดตันตนัย ดังนี้

ก. สังโยชน์ ๑๐ อย่างตามอภิธรรมนัย ได้แก่ กามราคะ ภวราคะ ปฏิฆะ
มานะ ทิฏฐิ สิลัพพตปราชยา วิจิกิจจา อิสสา มัจฉริยะ และอวิชา

กามราคสังโยชน์ สังโยชน์ คือ กามราคะ ได้แก่ ความกำหนัดยินดีในกามคุณ ๕
มี รูป เสียง เป็นต้น

ภวราคสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ภวราคะ อันได้แก่ความยินดีรักใคร่ในรูปภพและ
อรูปรภพ ความรักใคร่ติดใจในฉาน และความปรารถนาไปเกิดในภพในชาติก่อน ๆ

ปฏิฆสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ปฏิฆะ ได้แก่ความขัดเคือง ความไม่ชอบใจ ความไม่พอใจในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา

มานสังโยชน์ สังโยชน์ คือ มานะ ได้แก่ความถือตัว ความทะนงตัว การเอาตัวไปวัดกับคนอื่น ไปเปรียบเทียบกับคนอื่นแล้วเกิดความสำคัญผิด ซึ่งได้แก่มานะ ๕ ประการ ดังกล่าวแล้ว

ทิฏฐิสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ทิฏฐิ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ คือความเห็นผิดจากทำนองคลองธรรม เช่นเห็นว่าทำดีไม่ได้ดี ทำชั่วไม่ได้ชั่ว เป็นต้น

ศีลพทตปรามาสสังโยชน์ สังโยชน์ คือ การถือมั่นศีลและพรต ได้แก่การถือมั่นในหลักปฏิบัติ ในพรตนอกพระพุทธศาสนา

วิจิกิจฉาสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความสงสัย ความลังเลใจ เช่น สงสัยในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ อคติ ปัจจุบัน และอนาคต เป็นต้น

อิสสาสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความริษยา อันได้แก่ ความไม่ยินดีด้วยในเมื่อเห็นคนอื่นได้ดีมีสุข

มัจฉริยสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความตระหนี่ ความไม่เสียสละ ความเห็นแก่ตัว ความไม่มีใจเอื้ออารี

อวิชาสังโยชน์ สังโยชน์ คือ อวิชา ได้แก่ความไม่รู้แจ้งในฐานะ ๘ อย่าง หรืออวิชา ๘ อย่าง คือไม่รู้แจ้งในทุกขอริยสัจ เป็นต้น

ข. สังโยชน์ ๑๐ อย่างตามสุดตันตณัย ได้แก่ กามราคะ รูปราคะ อรูปราคะ ปฏิฆะ มานะ ทิฏฐิ ศีลพทตปรามาส วิจิกิจฉา อุทธัจจะ อวิชา

กามราคสังโยชน์ สังโยชน์ คือ กามราคะ.....

รูปราคสังโยชน์ สังโยชน์ คือ รูปราคะ ได้แก่ความรักใคร่คิดใจในรูปภพ หรือความรักใคร่พอใจในรูปฌาน

อรูปราคสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความรักใคร่คิดใจในอรูปภพ หรือความรักใคร่พอใจในอรูปฌาน

- ปฏิมสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ปฏิมะ.....
 - มานสังโยชน์ สังโยชน์ คือ มานะ.....
 - ทิวฐิสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ทิวฐิ.....
 - ศีลพทปรามาสสังโยชน์ สังโยชน์ คือ การถือศีลและพรต.....
 - วิจิกิจฉาสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความสงสัย.....
 - อวิชชาสังโยชน์ สังโยชน์ คือ ความไม่รู้แจ้งในฐณะ ๘ อย่าง.....
- สังโยชน์ ๒ นัยนี้ แยกเปรียบลำดับให้เห็นความต่างกันต่อไปนี้

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม สังโยชน์ ๑๐ อย่าง ทั้ง ๒ นัยนี้ เมื่อว่าโดย
วัตรธรรม หรือองค์ธรรม ก็มีความแตกต่างกัน ดังนี้

ก. สังโยชน์ ๑๐ ตามอภิธรรมนัย ได้แก่ เจตสิกธรรม ๘ ดวง คือ โลกเจตสิก
โทสเจตสิก มานเจตสิก ทิวฐิเจตสิก วิจิกิจฉาเจตสิก อิศสาเจตสิก มัจฉริยเจตสิก และโมห-
เจตสิก

ข. สังโยชน์ตามสุดตันตนัย ได้แก่ เจตสิกธรรม ๙ ดวง คือ โลกเจตสิก
โทสเจตสิก มานเจตสิก ทิวฐิเจตสิก วิจิกิจฉาเจตสิก อุทัจจเจตสิก และโมหเจตสิก

แยกองค์ธรรมเปรียบเทียบให้เห็นได้ชัดอย่างนี้

เมื่อประมวลองค์ธรรมของสังโยชน์ตามอภิธรรมนัย และสูตรต้นตมัยเข้าด้วยกัน
คงได้องค์ธรรม ๘ หรือ เจตสิกธรรม ๘ คง ได้แก่ โลกะ โทสะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา
อิสสา มัจฉริยะ อุทธัจจะ และโมหะ

สังโยชน์ ๒ ประเภท

สังโยชน์ ๑๐ อย่างนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ เป็น โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ) และอุทัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องสูง) ดังนี้

การละสังโยชน์ สังโยชน์ ๑๐ อย่างนี้ เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ด้วยการปฏิบัติธรรม คือ การปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน จนได้ญาณแก่กล้า สามารถบรรลุอริยมรรค อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละสังโยชน์ ๑๐ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

ก. ตามอภิธรรมนัย

กามราคะ ปฏิฆะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

มานะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ละได้ด้วยโสดาปัตติมรรค

ภวราคะ ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

อิสสามัจฉริยะ ละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค

อวิชา ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

ข. ตามสุตตันตนัย

กามราคะ ปฏิมะ ละได้ด้วยอนาคามีมรรค

ทัญญู สีสัพพตปรามาส วิจิกิจฉา ละได้ด้วยโศคาปัตติมรรค

รูปราคะ อรูปราคะ มานะ

อุทธัจจะ อหิริกา ละได้ด้วยอรหัตตมรรค

กิลส ๑๐

กิลส แปลว่า สภาวะที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง เร่าร้อน ทำสัตว์ให้เศร้าหมอง เร่าร้อน กิลสนั้นมี ๑๐ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ มานะ ทัญญู วิจิกิจฉา ถินะ อุทธัจจะ อหิริกา และ อนัตตตัปปะ

(๑) โลกกิลส กิลส คือ ความโลภ ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อนเพราะทำให้อินดีและชอบใจ อยากในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น

(๒) โทสกิลส กิลส คือ ความโกรธ ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้อินดีและชอบใจ ให้อุ่นเคืองในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น

(๓) โมหกิลส กิลส คือ ความหลง ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้อินดีและชอบใจ ในอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น

(๔) มานกิลส กิลส คือ ความถือตัว ทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน เพราะทำให้ทะนงตัว ให้สำคัญตนผิด

(๕) ทัญญุกิลส กิลส คือ ความเห็นผิด ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้ปฏิบัติผิด ทำผิด พุจฉิต และจิตผิด

(๖) วิจิกิจฉากิลส กิลส คือ ความสงสัย ทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน เพราะทำให้อินดีและชอบใจ ตัดสินใจทำความดีมิได้

ถีนกิเลส กิเลส คือ ความท้อแท้ใจ ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้เกิดความท้อถอยในการทำความดี

อุทธัจจกิเลส กิเลส คือ ความฟุ้งซ่านแห่งจิต ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้เกิดความไม่สงบสุข

อหิริกกิเลส กิเลส คือ ความไม่เกลียดชังความชั่ว ทำให้เศร้าหมองเร่าร้อน เพราะทำให้ไม่ละอายใจในการกระทำชั่ว

อนอตตปปกิเลส กิเลส คือ ความไม่สะดุ้งกลัวความชั่ว ทำให้เศร้าหมองและเร่าร้อน เพราะทำให้กล้ากระทำความชั่ว

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม กิเลส ๑๐ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม ก็ได้แก่เจตสิกธรรม ๑๐ ดวง จำนวนเท่ากัน และเป็นอันเดียวกันกับกิเลส กล่าวคือ

โลกกิเลส ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

โทสกิเลส ได้แก่โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

โมหกิเลส ได้แก่โมหเจตสิก ที่ในทัญญูจิตวิปปยุตตจิต ๔

มานกิเลส ได้แก่ทัญญูเจตสิก ที่ในทัญญูจิตสัมปยุตตจิต ๔

ทัญญูกิเลส ได้แก่ทัญญูเจตสิก ที่ในทัญญูจิตสัมปยุตตจิต ๔

วิจิกิจฉากิเลส ได้แก่วิจิกิจฉาเจตสิก ที่ในวิจิกิจฉาจิต ๑

ถีนกิเลส ได้แก่ถีนเจตสิก ที่ในอกุศลสังขาริกจิต ๔

อุทธัจจกิเลส ได้แก่อุทธัจจเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

อหิริกกิเลส ได้แก่อหิริกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

อนอตตปปกิเลส ได้แก่อนอตตปปเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

การละกิเลส กิเลส ๑๐ อย่างนี้เป็นอกุศลธรรม เป็นธรรมที่ควรละ แต่จะละได้ด้วย การปฏิบัติธรรม คือ ปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐานจนได้ญาณแก่กล้า สามารถบรรลุดุริยมรรค อริยผล เมื่อปฏิบัติได้ดังนี้ จึงจะละกิเลส ๑๐ อย่างนี้ได้เด็ดขาด กล่าวคือ

ทิกฺขุ วิจิกจนา ละได้ด้วยโศคาปตติมรรค

โทสะ ละได้ด้วยอนาคามิมรรค

กิเลสที่เหลืออีก ๗ ละได้ด้วยอรรหัตตมรรค

สรุป

อกุศลเจตสิก ๑๔ ดวง คือ โมหะ อหิริกะ อโนตตปปะ อุทฺธัจจะ โลภะ ทิกฺขุ
มานะ โทสะ อิตสา มัจฉริยะ กุกกัจจะ ถินะ มัทธะ และวิจิกจนา มีอยู่ในอกุศลธรรม
๕ ประเภทดังนี้

โลภะ มีอยู่ในอกุศลธรรมทั้ง ๕ ประเภท

ทิกฺขุ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๘ ประเภท (เว้นนิวรรณ์)

โมหะ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๗ ประเภท (เว้นคันถะและอุปาทาน)

โทสะ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๕ ประเภท คือ คันถะ นิวรรณ์ อนุสัย สังโยชน์

และกิเลส

วิจิกจนา มีอยู่ในอกุศลธรรม ๔ ประเภท คือ นิวรรณ์ อนุสัย สังโยชน์ และกิเลส

อุทฺธัจจะ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๓ ประเภท คือ นิวรรณ์ สังโยชน์ และกิเลส

มานะ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๓ ประเภท คือ อนุสัย สังโยชน์ และกิเลส

ถินะ มีอยู่ในอกุศลธรรม ๒ ประเภท คือ นิวรรณ์ และกิเลส

อกุศลเจตสิกมี ๖ ดวง คือ มัทธะ กุกกัจจะ อิตสา มัจฉริยะ อหิริกะ
และอโนตตปปะ ต่างก็มีในอกุศลธรรมประเภทเดี่ยวนั้นๆ กล่าวคือ

มัทธะ กุกกัจจะ มีอยู่ในอกุศลธรรมประเภทเดียว คือ นิวรรณ์

อิตสา มัจฉริยะ มีอยู่ในอกุศลธรรมประเภทเดียว คือ สังโยชน์

อหิริกะ อโนตตปปะ มีอยู่ในอกุศลธรรมประเภทเดียว คือ กิเลส

อกุศลธรรม ๕ ประเภทนั้น แต่ละประเภทมีวัตรธรรมแตกต่างกัน ดังนี้

- อาสา ๔ ว่าโดยองค์ธรรมได้แก่เจตสิกธรรม ๓ ดวง
- โอิฆะ ๔ " ๓ ดวง
- โยฆะ ๔ " ๓ ดวง
- คันถะ ๔ " ๓ ดวง
- อุปาทาน ๔ " ๒ ดวง
- นีวรณ ๖ " ๘ ดวง
- อนุสัย ๗ " ๖ ดวง
- สังโยชน์ ๑๐ " ๕ ดวง
- กิเลส ๑๐ " ๑๐ ดวง

อุปกิเลส ๑๖

ในพระสูตรต้นคปิฎก พระพุทธองค์ทรงแสดงอุปกิเลส คือ เครื่องเศร้าหมองใจไว้ ๑๖ อย่าง คือ อภิชฌาวิสมโลกะ โทสะ โภคะ อุปนาหะ มกฺขะ ปลาสะ อิสสา มัจฉริยะ ฌายา สาถยยะ ถัมภะ สารัมภะ มานะ อติมานะ มทะ และ ปมาทะ

อภิชฌาวิสมโลกะ ความละโมภไม่สมมาเสมอ เฟ่งเอาแต่ได้อย่างเดียว ไม่คำนึงว่าควรหรือไม่ควร โดยองค์ธรรมได้แก่โลกเจตสิก

โทสะ ความร้ายกาจ	โดยองค์ธรรมได้แก่	โทสเจตสิก
โภคะ ความโภคะ	"	โทสเจตสิก
อุปนาหะ ผูกโกรธไว้	"	โทสเจตสิก
มกฺขะ ลบลู่คุณท่าน	"	ทัญญูเจตสิก
ปลาสะ ตีเสมอ ยกตนเทียมท่าน	"	มานะ เจตสิก
อิสสา ความริษยา	"	อิสสาเจตสิก
มัจฉริยะ ตระหนี่	"	มัจฉริยเจตสิก
ฌายา มารยา, เจ้าเล่ห์	"	โลกเจตสิก
สาถยยะ ใช้อวด	"	มานเจตสิก

ถัมภะ หัวคือ	"	มานเจตสิก
สารัมภะ แข่งคี่	"	มานเจตสิก
มานะ ถือตัว	"	มานเจตสิก
อดิमानะ คูหมิ่นท่าน	"	มานเจตสิก
มทะ มัวเมา	"	โมหเจตสิก
ปมทะ เลินเล่อ	"	โมหเจตสิก

กิลส ๑๕๐๐ ตัณหา ๑๐๘

กิลส คือ เครื่องทำใจให้เศร้าหมองนั้น ท่านแบ่งออกโดยพิสดาร เป็น ๑๕๐๐ อย่าง ได้แก่กิลสที่เกิดจากอาร์มมณธรรม คือ ธรรมที่เป็นอารมณ์ ส่วนนามธรรม ๑๐๖ รูปธรรม ๔๔ รวมเป็นกิลส ๑๕๐ คุณด้วยกิลส ๑๐ จึงเป็นกิลส ๑๕๐๐ กล่าวคือ อารมณ์ที่เป็นนามธรรม ๑๐๖ นั้น ได้แก่จิต ๒ ดวง คือ จิตที่เป็นอัมมัตตะ (ภายใน) ๑ ดวง จิตที่เป็นพหิทธา (ภายนอก) ๑ ดวง เจตสิก ๑๐๔ ดวง คือ ที่เป็นอัมมัตตะ (ภายใน) ๕๒ ดวง ที่เป็นพหิทธา (ภายนอก) ๒๕ ดวง จึงรวมเป็น ๑๐๔ ดวง อารมณ์ที่เป็นรูปธรรม ๔๔ อย่างนั้น ได้แก่ นิพผันนรูป ๓๖ คือ ที่เป็นอัมมัตตะ (ภายใน) ๑๘ ที่เป็นพหิทธา (ภายนอก) ๑๘ และลักษณะรูป ๘ คือ เป็นที่อัมมัตตะ (ภายใน) ๔ ที่เป็นพหิทธา (ภายนอก) ๔ จึงรวมเป็น ๔๔

รวมอารมณ์นามธรรม ๑๐๖ อารมณ์รูปธรรม ๔๔ จึงเป็นอารมณ์ ๑๕๐ กิลสที่เกิดจากอารมณ์จึงมี ๑๕๐ เมื่อคูณด้วยกิลส ๑๐ จึงเป็นกิลส ๑๕๐๐

กล่าวโดยสรุปก็คือ กิลสที่เกิดจากอัมมัตตารมณ์ ๑๕ (นามธรรม ๕๓ + รูปธรรม ๒๒) ที่เกิดจากพหิทธารมณ์ ๑๕ (นามธรรม ๕๓ + รูปธรรม ๒๒) รวมเป็น ๑๕๐ คูณด้วย กิลส ๑๐ จึงเป็น ๑๕๐๐

ส่วนตัณหา คือ ความทะยานอยาก ซึ่งมี ๑๐๘ นั้น ได้แก่ตัณหา ๓ ประเภท คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา แต่ละอย่างเกิดจากอารมณ์ ๖ จึงเป็นตัณหาประเภทละ ๖ คือ รูปตัณหา สัทตตัณหา คันธตัณหา รสตัณหา โสภณัฐพตัณหา และธัมมตัณหา จึงรวมเป็นตัณหา ๑๘ ($๓ \times ๖ = ๑๘$)

ตัณหา ๑๘ อย่างนั้น แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือเป็นที่อัสสมัตตะ (ภายใน) และที่เป็นพหิทธา (ภายนอก) รวมทั้ง ๒ ประเภท จึงเป็น ๓๖ ($๑๘ \times ๒ = ๓๖$)

ตัณหา ๓๖ เป็นไปในกาลทั้ง ๓ คือ ปัจจุบัน อดีต และอนาคต จึงเป็นตัณหาในกาลทั้ง ๓ นั้น ๑๐๘ ($๓๖ \times ๓ = ๑๐๘$)

บทที่ ๖

มิสกสังคหะ ๗ ประเภท

สภาวะธรรมที่เจือกันคือปะปนกันได้ทั้งที่เป็นกุศล อกุศล และอัพยากตะ ที่ประมวลไว้ในหมวดนี้ ได้แก่ ธรรม ๗ ประเภท คือ เหตุ ฉานังคะ มัคคังคะ อินทริยะ พละ อธิปติ และอาหาร ซึ่งธรรม ๗ ประเภทนี้ ฟังทราบอธิบายโดยสังเขปได้ ดังต่อไปนี้

- เหตุ ๖

เหตุ คือ สิ่งที่ทำให้เกิดผล กล่าวคือ ผลย่อมเกิดมาจากธรรมเหล่าใด ธรรมเหล่านั้นชื่อว่าเหตุ เหตุมี ๖ อย่าง คือ โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ

โลกเหตุ เหตุคือโลกะ โลกะที่เป็นตัวเหตุ

โทสเหตุ เหตุคือโทสะ โทสะที่เป็นตัวเหตุ

โมหเหตุ เหตุคือโมหะ โมหะที่เป็นตัวเหตุ

อโลกเหตุ เหตุคืออโลกะ อโลกะที่เป็นตัวเหตุ

อโมหเหตุ เหตุคืออโมหะ อโมหะที่เป็นตัวเหตุ

ในเหตุ ๖ อย่างนี้ เป็นมูลรากแห่งกุศลและอกุศลทั้งปวง โลกะ โทสะ โมหะ ๓ อย่างนี้ เป็นอกุศลเจตสิก เป็นอกุศลเหตุ คือ เป็นเหตุฝ่ายอกุศล เมื่อประกอบเข้ากับจิต เกิดร่วมกับจิต ก็ทำให้จิตเป็นอกุศล เป็นจิตบาป จิตชั่ว จิตทราม จิตเศร้าหมอง จิตที่ให้โทษ

ส่วนอโลกะ อโทสะ อโมหะ ๓ อย่างนี้ เป็นโสภณเจตสิก เป็นกุศลเหตุ และอัพยากเหตุ เมื่อประกอบเข้ากับจิตเกิดร่วมกับจิต ก็ทำให้จิตเป็นจิตดี จิตงาม เป็นจิตที่ผ่องใส เป็นจิตที่ให้คุณ

เมื่ออโลหะ อโทสะ อโมหะ ๓ อย่างนี้ประกอบ โสภณจิตฝ่ายกุศล ก็ชื่อว่ากุศลเหตุ เป็นเหตุทำให้จิตเป็นบุญเป็นกุศล อันเรียกว่ากุศลจิต เมื่อประกอบกับโสภณจิตฝ่ายวิบาก และกิริยา ก็ชื่อว่า เป็นอัพยาทเหตุ เป็นเหตุทำให้จิตเป็นจิตดี จิตงาม ไม่มีโทษ แต่ไม่เป็นบุญไม่เป็นกุศล เรียกว่า อัพยาทจิต

ว่าโดยบุคคล พระอรหันต์ ไม่มีอกุศลเหตุและกุศลเหตุ มีแต่อัพยาทเหตุเท่านั้น เพราะพระอรหันต์เป็นผู้ละบาปละบุญ ละอกุศล ละกุศล ได้หมดสิ้นแล้ว

พระอนาคามี รูปพรหม (เว้นอสังขยัตถ์) และ อรูปพรหม ไม่มีโทษเหตุ คงมีแต่โลกเหตุ โมหเหตุ กับกุศเหตุทั้ง ๓ และมีอัพยาทเหตุ ๓ เฉพาะที่ประกอบเข้ากับวิปากจิตเท่านั้น ไม่มีอัพยาทเหตุที่ประกอบด้วยกิริยาจิต เพราะพระอนาคามี รูปพรหม อรูปพรหม มีกิริยาจิตเพียง ๒ ดวง ซึ่งเป็นเหตุกิริยาจิต สำหรับอสังขยัตถ์ (พรหมลูกฟัก) ไม่มีเหตุใด ๆ ทั้งสิ้น บุคคลอื่นนอกจากที่กล่าวมานี้ อาจมีได้ทั้งอกุศลเหตุ กุศลเหตุ และมีอัพยาทเหตุ เฉพาะที่ประกอบเข้ากับวิปากจิต แต่ไม่มีอัพยาทเหตุที่ประกอบเข้ากับกิริยาจิต

ว่าโดยภูมิ ในกามรูป มีทั้งอกุศลเหตุ กุศลเหตุและอัพยาทเหตุ ในรูปภูมิ (เว้นอสังขยัตถ์ตถภูมิ) และอรูปภูมิ ไม่มีโทษเหตุอย่างเดียว เหตุุนอกนั้นมีครบถ้วนทุกประการ ในอสังขยัตถ์ตถภูมิ ไม่มีเหตุใด ๆ ทั้งสิ้น ในโลกุตตรภูมิ มีแต่อัพยาทเหตุที่ประกอบกับวิปากจิต (ผลจิต) เท่านั้น

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม เหตุ ๖ อย่างนี้เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม ก็ได้แก่เจตสิก ๖ ดวง คือ

โลกเหตุ ได้แก่โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘

โทสเหตุ ได้แก่ โทสเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

โมหเหตุ ได้แก่โมหเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

อโลกเหตุ ได้แก่อโลกเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

อโทสเหตุ ได้แก่อโทสเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

อโมหเหตุ ได้แก่ปัญญาเจตสิกที่ในญาณสัมปยุตตจิต ๔๗ หรือ ๗๕

ฌานังคะ ๗

ฌานังคะ คือองค์แห่งฌาน หมายถึงธรรมที่เป็นส่วนประกอบ เป็นกำลังอุดหนุน จิตและเจตสิกให้เพ่งแนบสนิทอยู่กับอารมณ์ ให้เกาะติดอยู่กับอารมณ์อย่างแนบแน่น ทำให้เกิดฌานหรือสมาธิ

ฌานังคะ คือ องค์แห่งฌานนั้นมี ๗ ประการ คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา โสมนัส โทมนัส และอุเบกขา

วิตก ความตรึก ได้แก่ ความคิดถึง ความนึกอารมณ์ มีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์

วิจารณ์ ความตรอง ได้แก่ความไตร่ตรอง หรือใคร่ครวญอารมณ์ มีลักษณะพิจารณาอารมณ์เนื่อง

ปีติ ความปลาบปลื้มใจหรือความอímเอิบใจในอารมณ์ มีลักษณะอímเอิบใจในอารมณ์ เอกัคคตา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว ได้แก่ความมีจิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียว หรือความมีจิตเป็นสมาธิ ซึ่งมีลักษณะไม่ฟุ้งซ่านแลบไหลไปสู่อารมณ์อื่น ๆ นอกจากที่เพ่งนั้น

โสมนัส ความดีใจ ความมีใจชื่นชม เบิกบาน

โทมนัส ความเสียใจ ความมีใจไม่สดชื่น ไม่เบิกบาน

อุเบกขา ความมีใจเป็นกลางในอารมณ์

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม องค์ฌาน ๗ ประการนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรม หรือองค์ธรรม ก็ได้แก่เจตสิก ๕ ดวง คือ วิตก วิจารณ์ ปีติ เอกัคคตา และเวทนา กล่าวคือ

วิตก ได้แก่ วิตกเจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ (เว้นทวิปัญจวิญญาณ ๑๐) และปฐมฌานจิต ๑๑

วิจารณ์ ได้แก่วิจารณ์เจตสิก ที่ในกามจิต ๔๔ ปฐมฌานจิต ๑๑ และทุติยฌานจิต ๑๑

ปีติ ได้แก่ปีติเจตสิก ที่ในกามโสมนัสสหคตจิต ๑๘ ปฐมฌานจิต ๑๑ ทุติยฌานจิต ๑๑ และตติยฌานจิต ๑๑

เอกัคคตา ได้แก่เอกัคคตาเจตสิก ที่ในจิต ๑๑๑ ดวง (เว้น ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐)

โสมนัส ได้แก่ โสมนัสสเวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

โทมนัส ได้แก่โทมนัสเวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

อุปกขา ได้แก่ อุปกขาเวทนาเจตสิก ที่ในอุปกขาสหคจิต ๔๗

ในองคฺมานทั้ง ๗ ประการนี้ เฉพาะโทมนัส เป็นอกุศลอย่างเดียว องคฺมานอีก ๖ อย่างนั้น เป็นได้ทั้ง กุศล อกุศล และอัพยากตะ โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่ามานั้น อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง คือ กุศลมาน (สัมมาสมาธิ) และ อกุศลมาน (มิจฉาสมาธิ) เฉพาะโทมนัสเป็นองค์แห่งกุศลมานอย่างเดียว นอกนั้นเป็นได้ทั้งองค์แห่งกุศลมาน และ อกุศลมาน

องคฺมาน ๗ ประการนี้ เกิดร่วมกันได้อย่างมากเพียง ๕ อย่างเท่านั้น ดังนั้นในปฐมฌานซึ่งเป็นฌานที่มีองค์ประกอบมากที่สุด ก็มีเพียงองค์ ๕ เท่านั้น อันได้แก่ วิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และเอกัคคตา ซึ่งสุขในที่นี้ก็ได้แก่ โสมนัสสเวทนานั้นเอง เมื่อสุขหรือ โสมนัสสเวทนาเกิดขึ้นแล้ว โทมนัสสเวทนา และอุปกขาเวทนาจึงไม่มีโอกาสเกิดขึ้น เพราะเวทนาทั้ง ๓ นี้จะเกิดขึ้นร่วมกันไม่ได้

- มัคคังคะ ๑๒

มัคคังคะ คือองค์แห่งมรรค ได้แก่ธรรมที่เป็นส่วนประกอบของมรรค คือทางปฏิบัติ ทางดำเนินชีวิต ซึ่งมรรคในที่นี้อาจแบ่งออกได้เป็น ๒ อย่าง คือ สัมมามรรค หรือสัมมาปฏิบัติ และมิจฉามรรค หรือมิจฉาปฏิบัติ

มัคคังคะ คือองค์แห่งมรรคนั้นมี ๑๒ ประการ คือ สัมมาทิฎฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ มิจฉาทิฎฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวยามะ และมิจฉาสมาธิ

สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ ความเห็นถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ตามหลักแห่งเหตุผล

สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ อันได้แก่ดำริชอบ ๓ ประการ กล่าวคือ ดำริออกจากกาม (เช่นดำริออกบวช ดำริปฏิบัติสมถกรรมฐาน หรือวิปัสสนากรรมฐาน) ดำริในความไม่พยาบาท ไม่ปองร้าย ไม่อาฆาตใคร ดำริในความไม่เบียดเบียน ไม่เอารัดเอาเปรียบใคร ไม่ทำให้ใครเดือดร้อน

สัมมาวาจา เจรจาชอบ คือพูดชอบ อันได้แก่พูดแต่คำที่เป็นวิสุจริต
สัมมากัมมันตะ การงานชอบ ได้แก่ ประพฤติชอบทางกาย ประพฤติแต่กาย
สุจริต

สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ ประกอบสัมมาชีพ เว้นจากการประกอบ
มิถาชีพ คือ เว้นจากการเลี้ยงชีพในทางผิดศีลธรรม อาชีพที่เป็นกายทุจริต และวิทุจริต

สัมมาวายามะ พยายามชอบหรือเพียรชอบ ได้แก่เพียรชอบ ๔ ประการ คือ
เพียรละบาป ละความชั่ว เพียรระวังไม่ให้บาป ไม่ให้ความชั่วเกิดขึ้นในใจ เพียรทำบุญ
ทำกุศล ทำความดีไว้ให้มากและเพียรรักษานุญกุศล รักษาความดีของตนไว้ให้ดีตลอดไป

สัมมาสติ ระลึกรู้ชอบ คือระลึกรู้แต่ในทางบุญในทางกุศล ในการประกอบความดี
สัมมาสมาธิ ตั้งใจชอบ คือ มีใจแน่วแน่ในการบุญการกุศล หรือความมีใจ
ตั้งมั่นในอารมณ์กรรมฐาน

มิจฉาทิฎฐิ ความเห็นผิด ความเห็นวิปริตจากทำนองคลองธรรม ปราศจากหลัง
แห่งเหตุผล

มิจฉาสังกัปปะ ดำริผิด ได้แก่ ดำริหมกมุ่นอยู่ในกาม ดำริในความพยายาม
ดำริในความเบียดเบียน

มิจฉาวายามะ พยายามผิด เพียรผิด ได้แก่เพียรทำบาป เพียรทำความชั่ว
มิจฉาสมาธิ ตั้งใจผิด ได้แก่ความตั้งมั่นแห่งจิตในทางผิด เช่นมีจิตแน่วแน่ใน
การบาปในการทำความชั่ว

ในองค์แห่งมรรคทั้ง ๑๒ อย่างนี้ ๘ องค์เบื้องต้นเป็นองค์แห่งสัมมามรรค เรียกว่า
อัญ्ञังคิกมรรค อันเป็นทางดำเนินไปสู่สุคติและนิพพาน ส่วนองค์แห่งมรรคอีก ๔ ข้อหลัง
เป็นองค์แห่งมิจฉามรรค อันเป็นทางดำเนินไปสู่ทุคติ

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม องค์แห่งมรรคทั้ง ๑๒ องค์ เมื่อว่าโดยวัตรธรรม
หรือองค์ธรรม ก็ได้แก่เจตสิก ๕ ดวงเท่านั้น คือ ปัญญา ตรีย วิตก สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ
สัมมาอาชีวะ วิริยะ สติ เอกัคคตา และทิฎฐิ กล่าวคือ

สัมมาทิฐิ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในตีเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๕

สัมมาสังกัปปะ ได้แก่เวทีกเจตสิก ที่ในกามาวจรโสภณจิต ๒๔ ปฐมฌานจิต ๑

สัมมาวาจา ได้แก่สัมมาวาจาเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ ดลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

สัมมาอาชีวะ ได้แก่สัมมาอาชีวะเจตสิก ที่ในมหากุศลจิต ๘ และ โลกุตตรจิต ๘

สัมมาวายามะ ได้แก่วิริยเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

สัมมาสติ ได้แก่เอกกคตาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

สัมมาสมาธิ ได้แก่เอกกคตาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

มิจาทิฐิ ได้แก่ทิฐิเจตสิก ที่ในทิฐิคัดสัมปยุต ๔

มิจาสังกัปปะ ได้แก่เวทีกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

มิจาวายามะ ได้แก่วิริยเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

มิจาสมาธิ ได้แก่เอกกคตาเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๑ (เว้นวิจิกิจฉาสหคตจิต)

ในวัตรธรรมหรือองค์ธรรม ๕ อย่างนี้ ปัญญาเจตสิก สัมมาวาจาเจตสิก สัมมา
กัมมันตเจตสิก สัมมาอาชีวะเจตสิก และสติเจตสิก รวม ๕ อย่างนี้ เป็นกุศลธรรมฝ่ายเดียว

ทิฐิเจตสิกเป็นอกุศลธรรมฝ่ายเดียว ส่วนเวทีกเจตสิก วิริยเจตสิก และเอกกคตา-
เจตสิก รวม ๓ อย่างนี้ เป็นได้ทั้งฝ่ายกุศลธรรมและอกุศลธรรม

ข้อสังเกต ในพระสูตรต้นตปิฎก พระพุทธองค์ทรงแสดงมิจฉัตตะ (ความเป็นผิด)
หรือมิจฉามรรค (ทางผิด) ไว้ ๘ อย่าง ตรงข้ามกับสัมมามรรค มีมิจาทิฐิ มิจาสังกัปปะ
เป็นต้น มีมิจาสติ และมิจาสมาธิ เป็นที่สุด

โดยนัยนี้ จะเห็นได้ว่ามิจฉามรรคในพระสูตรมีมากกว่าในพระอภิธรรม คือ มีเพิ่มขึ้น
อีก ๔ ข้อ ได้แก่ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ และมิจฉาสติ แต่มิจฉามรรค
๔ ข้อนี้ ไม่มีองค์ธรรมโดยเฉพาะ เป็นเพียงจิตอุปบาทที่เกิดขึ้น ปราศจากสัมมาวาจา ปราศจาก
สัมมากัมมันตะ ปราศจากสัมมาอาชีวะ และปราศจากสัมมาสติเท่านั้น ดังนั้น จึงมิได้แสดงไว้
ในพระอภิธรรม ส่วนที่แสดงไว้ในพระสูตรนั้น ก็เพื่อแสดงให้เห็นมรรคที่ตรงกันข้ามทั้งฝ่าย
ชอบและฝ่ายผิด ซึ่งเป็นคู่ปฏิปักษ์กัน โดยเฉพาะก็เพื่อแสดงให้เห็นว่า เมื่อสัมมาทิฐิเกิดขึ้น
แล้ว มิจาทิฐิก็เกิดขึ้นไม่ได้ ดังนี้ เป็นต้น

- อินทรีย์ ๒๒

อินทรีย์ คือ ธรรมที่เป็นอิสระ คือเป็นใหญ่กว่า มีอำนาจกว่าสภาวะธรรมที่เกิดร่วม
ตน ในการทำหน้าที่ของตน ๆ ให้สำเร็จ ไม่ก้าวก่ายกัน เพราะก้าวก่ายกันไม่ได้ ด้วยมีความ
สามารถเฉพาะหน้าที่ของตน ๆ เช่น จักขุนทรีย์ซึ่งว่าคตยองค์ธรรมก็ได้แก่จักขุปสาทรูป และ
มีสภาวะธรรมคือรูปธรรม เกิดร่วม ๕ รูป ได้แก่ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ คันโธ รโส
โอชา และชีวิตรูป รวมทั้งตัวเองด้วย เป็นสภาวะธรรม คือ รูปธรรม ๑๐ รูป ในรูปทั้ง ๑๐ นี้
รูปที่เป็นใหญ่ในการรับรูปรามณ์ (สี) ก็คือ จักขุปสาทรูป รูปอื่น ๆ อีก ๕ รูป ที่เกิดร่วมกับ
จักขุปสาทรูปนั้น ไม่สามารถที่จะทำหน้าที่รับรูปรามณ์ได้เลย ฉะนั้น จักขุปสาทรูปจึงเป็นใหญ่
ในการรับรูปรามณ์ และด้วยเหตุนี้เอง จึงมีชื่อว่าจักขุนทรีย์

ในทำนองเดียวกัน ชีวิตรูปก็เป็นใหญ่กว่ารูปอื่นอีก ๕ รูปในการชำระรักษารูปที่
เกิดร่วมกับตนให้ดำรงอยู่ ให้เป็นอยู่ได้ เป็น ไปได้ ให้มีชีวิตอยู่ได้ ตั้งมั่นอยู่ได้จนถึงถึงกษณะ
ส่วนรูปอื่น ๆ อีก ๕ รูปนั้น ไม่สามารถทำหน้าที่ชำระรักษารูปที่เกิดร่วมกับตนให้ดำรงอยู่ ให้มี
ชีวิตอยู่ได้เลย ดังนั้น ชีวิตรูป จึงเป็นใหญ่กว่าทุกรูป ในการทำหน้าที่ที่ชำระรักษารูปเหล่านั้น
ให้คงอยู่ ให้มีชีวิตอยู่จนถึงถึงกษณะ และด้วยเหตุนี้เอง จึงมีชื่อว่าชีวิตินทรีย์

อินทรีย์ นั้น มี ๒๒ อย่าง คือ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์
กายินทรีย์ อดดินทรีย์ ปุริสินทรีย์ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ สุจินทรีย์ ทุกขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
โทมนัสสินทรีย์ อุปกจินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์
อนัญญาตัญญูสสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และอัญญาตาวินทรีย์

จักขุนทรีย์ อินทรีย์คือ จักขุ (ตา) ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการรับรูปรามณ์ (สี)
โสตินทรีย์ อินทรีย์คือโสต (หู) ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการรับสัททามณ์ (เสียง)
ฆานินทรีย์ อินทรีย์คือ ฆานะ (จมูก) ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการรับคันธามณ์
(กลิ่น)

ชิวหินทรีย์ อินทรีย์ คือชิวหา (ลิ้น) ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการรับรสามณ์ (รส)
กายินทรีย์ อินทรีย์คือกาย ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการรับโผฏฐัพพามณ์ (สัมผัสผัส)

อิตถินทรีย์ อินทรีย์คือความเป็นหญิง ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่ง
ภาวะเป็นหญิง

ปฐินทรีย์ อินทรีย์คือ ความเป็นชาย ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่ง
ภาวะเป็นชาย

ชีวิตินทรีย์ อินทรีย์คือชีวิต ได้แก่รูปที่เป็นใหญ่ในการธำรงรักษาภาวะธรรมที่เกิด
ร่วมกับตนให้ดำรงอยู่เป็นอยู่และเป็น ไปได้

มณินทรีย์ อินทรีย์คือใจ ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้อารมณ์

สุขินทรีย์ อินทรีย์คือความสุข ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่ง
ความสบายกาย ในขณะที่ประสบอิฏฐารมณ์ทางกายทวาร

ทุกชินทรีย์ อินทรีย์คือความทุกข์ ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดงออกซึ่ง
ความลำบากกาย ในขณะที่ประสบอนิฏฐารมณ์ทางกายทวาร

โสมนัสสลินทรีย์ อินทรีย์คือความดีใจ ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดงออก
ซึ่งความดีใจ ความสุขใจ ในขณะที่ได้รับอิฏฐารมณ์ทางมโนทวาร

โทมนัสสลินทรีย์ อินทรีย์คือความเสียใจ ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดง
ออกซึ่งความลำบากใจ ความทุกข์ใจ ขณะที่ได้รับอนิฏฐารมณ์ทางมโนทวาร

อุปกชินทรีย์ อินทรีย์คือความวางเฉย ความวางใจเป็นกลางในอารมณ์ ได้แก่
นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดงออก ซึ่งความเป็นอุปกขา ความวางใจเป็นกลาง ไม่เป็น
ทุกข์ไม่เป็นสุข ในเมื่อได้รับอารมณ์ที่เป็นกลาง

สัทชินทรีย์ อินทรีย์คือศรัทธา ความเชื่อที่มีเหตุผล ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่
ในการแสดงออกซึ่งความเชื่อ ความเลื่อมใส ในเมื่อได้รับอารมณ์ดีงาม อันเป็นที่น่าเลื่อมใส

วีริยินทรีย์ อินทรีย์คือความเพียร ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการแสดงออก
ซึ่งความขยันหมั่นเพียรทั้งในทางที่กุศลและอกุศล

สตินทรีย์ อินทรีย์คือสติ ได้แก่นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการระลึกได้ซึ่งอารมณ์
ที่ดีงามเป็นบุญเป็นกุศล

สมาธิทริย อินทรียคือสมาธิ ได้แก่ นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการทำจิตให้แน่วแน่
ในอารมณ์ ให้แนบในอารมณ์ที่ตนต้องประสงค์

ปัญญาทริย อินทรียคือปัญญา ได้แก่ นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้สภาวะธรรมตาม
ความเป็นจริง หรือในการทำลายความมืด ความไม่รู้จริงในสภาวะธรรม

อนัญญัตถัญญัสสามิตินทรีย อินทรียคือภาวะที่ารู้ ได้เห็น สิ่งที่ไม่เคยรู้เคยเห็น
ได้แก่ นามธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้เห็นสิ่งที่ไม่เคยรู้ไม่เคยเห็นมาก่อน

อัญญินทรีย อินทรียคือภาวะที่รู้เห็นสิ่งเคยรู้เห็นมาแล้วทั่วถ้วนยิ่งขึ้น ได้แก่ นาม-
ธรรมที่เป็นใหญ่ในการรู้เห็นสิ่งที่เคยรู้เคยเห็นมาแล้วอย่างทั่วถ้วนและแจ่มแจ้งยิ่งขึ้น

อัญญาตาวินทรีย อินทรียคือภาวะที่ยังรู้เสร็จสิ้นแล้ว ได้แก่ นามธรรมที่เป็นใหญ่
ในการรู้ชัดว่าสิ่งที่ควรกำหนดรู้ สิ่งที่ควรละ สิ่งที่ควรทำให้แจ้งแก่ใจ และสิ่งที่ควรบำเพ็ญนั้น
ได้ทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว

ว่าโดยวัตถุธรรมหรือองค์ธรรม อินทรีย ๒๒ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตถุธรรมหรือ
องค์ธรรม ก็ได้แก่สภาวะธรรม ๑๖ อย่าง คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหา
ปสาทรูป กายปสาทรูป อตถิถารูป ปุริสถารูป ชีวิตรูป ชีวิตินทรียเจตสิก จิตเวทนาเจตสิก
สัทธาเจตสิก วิริยเจตสิก สติเจตสิก เอกัคคตาเจตสิก และปัญญาเจตสิก กล่าวคือ

จักขุนทรีย ได้แก่ จักขุปสาทรูป

โสตินทรีย ได้แก่ โสตปสาทรูป

ฆานินทรีย ได้แก่ ฆานปสาทรูป

ชิวหินทรีย ได้แก่ ชิวหาปสาทรูป

กายินทรีย ได้แก่ กายปสาทรูป

อตถินทรีย ได้แก่ อตถิถารูป

ปุริสินทรีย ได้แก่ ปุริสถารูป

ชีวิตินทรีย ได้แก่ ชีวิตรูปและชีวิตินทรียเจตสิก

มณินทรีย ได้แก่ จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง

สุชินทรีย ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในสุขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

ทุกชินทรีย์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในทุกขสหคตกายวิญญาณจิต ๑

โสมนัสสินทรีย์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโสมนัสสหคตจิต ๖๒

โทมนัสสินทรีย์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในโทสมูลจิต ๒

อุปกชินทรีย์ ได้แก่ เวทนาเจตสิก ที่ในอุปกขาสหคตจิต ๕๕

สัทชินทรีย์ ได้แก่ สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณเจตสิก ๕๕ หรือ ๕๑

วีริยชินทรีย์ ได้แก่ วีริยเจตสิก ที่ในวีริยสหคตจิต ๗๓ หรือ ๕๑

สติชินทรีย์ ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

สมาธิชินทรีย์ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิกที่ในวีริยจิต ๗๓ หรือ ๑๐๔ (เว้นวิจิกิจฉาสหคตจิต ๑)

ปัญญาชินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในติเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๕ หรือที่

ในญาณสัมปยุตตคามจิต ๑๒ มหัคคตจิต ๒๗

อนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในโสตาปัตติมคคจิต ๑

อัญญินทรีย์ ได้แก่ปัญญาเจตสิก ที่ในมคคจิตเบื้องสูง ๓ ผลจิตเบื้องต่ำ ๓

ซึ่งมคคจิตเบื้องสูง ๓ นั้น ได้แก่สกทาคามีมคคจิต ๑ อนาคามีมคคจิต ๑ อรหัตตมคคจิต ๑

ผลจิตเบื้องต่ำ ๓ นั้น ได้แก่ โสตาปัตติผลจิต ๑ สกทาคามีผลจิต ๑ อนาคามีผลจิต ๑

อัญญาตาวินทรีย์ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในอรหัตตผลจิต ๑

ข้อสังเกต

ว่าโดยรูปธรรมและนามธรรม ในอินทรีย์ ๒๒ เหล่านี้ ที่เป็นรูปธรรมฝ่ายเดียว

มี ๗ อย่าง คือ ตั้งแต่จักขุนทรีย์ ถึงปฐินทรีย์

ที่เป็นได้ทั้งรูปธรรมและนามธรรม มี ๑ ได้แก่ชีวิตินทรีย์ ที่เป็นนามธรรมฝ่าย

เดียว มี ๑๔ คือนับแต่มนินทรีย์ถึงอัญญาตาวินทรีย์

ว่าโดยโลกิยะและโลกุตตระ ในอินทรีย์ที่ ๒๒ อย่างนี้ที่เป็นฝ่ายโลกิยะอย่างเดียว

มี ๑๐ คือ จักขุทรีย์ ฯลฯ ปฐินทรีย์ สุชินทรีย์ ทุกชินทรีย์ และโทมนัสสินทรีย์

ที่เป็นโลกุตระฝ่ายเดียว มี ๓ คือ อนัญญาตัณญ์สสามิตินทรีย์ อัญญินทรีย์ และ
อัญญาตาวินทรีย์

ที่เป็นไปได้ทั้งโลกิยะและโลกุตระมี ๘ คือ ชีวิตินทรีย์ มนินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์
อุpekขินทรีย์ สัทธินทรีย์ วิริอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาชินทรีย์ และปัญญาอินทรีย์

- พละ ๕

พละ คือ ธรรมที่เป็นกำลัง หมายความว่า เป็นกำลังภายใน เป็นพลังทำให้
เข้มแข็งในการต่อต้านธรรมที่เป็นปรัภักย์ กล่าวคือ ขณะใดพละคือธรรมที่เป็นกำลังนี้เกิดขึ้น
ในใจ ขณะนั้นธรรมที่เป็นปรัภักย์ก็เกิดขึ้นไม่ได้ เพราะพละธรรมนี้จะต้านทานไว้อย่างมั่นคง
และแข็งแรงมิได้หวั่นไหว

แต่พละในที่นี้เป็นได้ทั้งกุศลและอกุศล เมื่อใดพละธรรมที่เป็นกุศลเกิดขึ้น เมื่อนั้น
อกุศลธรรมที่เป็นปรัภักย์ไม่มีโอกาสเกิดขึ้นได้ และเมื่อใด พละธรรมที่เป็นอกุศลเกิดขึ้น เมื่อนั้น
กุศลธรรมที่เป็นปรัภักย์ก็ไม่มีโอกาสเกิดขึ้น ดังนั้นอกุศลธรรมจึงเป็นสิ่งที่ควรระวังมิให้เกิดขึ้น
ในใจ ส่วนกุศลธรรมเป็นสิ่งที่ควรบำเพ็ญให้เกิดขึ้นในทุกโอกาส

พละนั้นมี ๕ ประการ คือ สัทธาพละ วิริยพละ สติพละ สมาธิพละ
ปัญญาพละ หิริพละ โอตตปฺพพละ อหิริกพละ และอโนตตปฺพพละ

สัทธาพละ พละ คือ ศรัทธา ได้แก่ความเชื่อ ความเลื่อมใสประกอบด้วยเหตุผล
ซึ่งพลังภายในทำให้จิตใจเข้มแข็งยิ่ง

วิริยพละ พละ คือ ความเพียร ความอดุสสาหะ ซึ่งเป็นพลังภายในทำให้จิตใจ
เข้มแข็งยิ่ง

สติพละ พละ คือ สติ คือความระลึกได้ ซึ่งเป็นพลังภายใน ทำให้จิตใจมีความ
เข้มแข็งยิ่ง

สมาธิพละ พละ คือ สมาธิ ได้แก่ความตั้งใจมั่น ความมีใจมั่นคง ซึ่งเป็นกำลัง
ภายในทำให้จิตใจมีความเข้มแข็งยิ่ง

ปัญญาพละ พละ คือ ปัญญา ได้แก่ ความรู้ชัดแจ้งในสภาวะซึ่งเป็นกำลังภายใน ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็งยิ่ง

หิริพละ พละ คือ ความเกลียดบาป เกลียดความชั่ว ซึ่งเป็นกำลังภายในทำให้จิตใจมีความเข้มแข็งยิ่ง

โอตตปป์พละ พละ คือ ความกลัวบาป กลัวความชั่ว ซึ่งเป็นกำลังภายใน ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็งยิ่ง

อหิริกพละ พละ คือ ความไม่เกลียดบาป ไม่เกลียดความชั่ว ซึ่งเป็นกำลังภายใน ทำให้จิตใจมีความเข้มแข็งในทางอกุศล

อนอตตปป์พละ พละคือความไม่กลัวบาป ไม่กลัวความชั่ว ซึ่งเป็นกำลังภายใน ทำให้จิตใจเข้มแข็งในทางอกุศล

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม พละ ๘ ประการนี้ เมื่อว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม ก็ได้แก่เจตสิกธรรม ๘ ดวง ซึ่งมีจำนวนเท่ากันและมีชื่อเหมือนกันด้วยเป็นองค์หนึ่งอันเดียวกัน กล่าวคือ

สัทธาพละ ได้แก่สัทธาเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

วีริยพละ ได้แก่ วีริยเจตสิก ที่ในวีริยจิต ๗๓ หรือ ๑๐๕ (เว้นอวีริยจิต ๑๖)

สติพละ ได้แก่ สติเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

สมาธิพละ ได้แก่ เอกัคคตาเจตสิก ที่ในวีริยจิต ๗๒ หรือ ๑๐๔ (เว้นวิจิกิจฉาจิต ๑)

ปัญญาพละ ได้แก่ ปัญญาเจตสิก ที่ในติเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๕

หิริพละ ได้แก่ หิริเจตสิก ที่ในโสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑

โอตตปป์พละ ได้แก่ อหิริกเจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

อนอตตปป์พละ ได้แก่ อนอตตปป์เจตสิก ที่ในอกุศลจิต ๑๒

ว่าโดยกุศลธรรมและอกุศลธรรม ในพละ ๘ ประการนี้ พละที่จะเป็นกุศลพละ มี ๕ คือ สัทธาพละ สติพละ ปัญญาพละ หิริพละ และโอตตปป์พละ

ที่เป็นอกุศลผละ มี ๒ คือ อหิริกผละ และอนตตปผละ

ที่เป็นได้ทั้งกุศลผละและอกุศลผละ มี ๒ คือ วิริยผละ และสมาธิผละ

ที่เป็นอกุศลผละ เป็นปัจจัยต่อต้านไม่หวั่นไหวต่ออกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้อย่างเดียว แต่ไม่สามารถข้ายือกุศลธรรมได้ ส่วนที่เป็นกุศลผละ เป็นปัจจัยต่อต้านอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้ด้วย สามารถข้ายือกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้ด้วย

ในกรณีที่ถูกผละ ข้ายือกุศลธรรมในเรื่องนี้ หมายถึงการประหาม คือการละอกุศลธรรม

การละอกุศลธรรมนั้น ถ้าละได้ชั่วคราว เรียกว่า ตทังคปหาน ละได้ด้วยข่มไว้ได้นานด้วยอำนาจมาน เรียกว่า วิกขัมภนปหาน ละได้เด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉทปหาน

กำลังแห่งพลธรรมชั้นกามาวจรกุศล ประหามอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้ถึงขั้นวิกขัมภน-ตทังคปหาน พลธรรมชั้นมหัคคตกุศล ประหามอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้ถึงขั้นวิกขัมภน-ปหาน ส่วนกำลังแห่งพลธรรมชั้นโลกุตตรกุศล ประหามอกุศลธรรมที่เป็นปรปักษ์ได้ถึงสมุจเฉทปหาน

- อธิปติ ๔

อธิปติ คือ ธรรมที่ใหญ่ยิ่ง หมายความว่าธรรมที่ใหญ่ยิ่งกว่าสาขาธรรม คือ ธรรมที่ร่วมกับตน เช่นเมื่อมีอิทธิบาท ๔ เกิดขึ้นในใจพร้อมกัน เมื่ออิทธิบาทข้อใดใหญ่ยิ่งกว่าคือแรงกล้ากว่าอิทธิบาทข้ออื่น ก็จัดเป็นอธิปติ เป็นธรรมที่ใหญ่ยิ่งกว่าอิทธิบาทข้ออื่น ๆ

อธิปติ คือธรรมที่ใหญ่ยิ่งนั้นมี ๔ อย่างคือ ฉันทาธิปติ วิริยาธิปติ จิตตาธิปติ และ วิมังสาธิปติ

ฉันทาธิปติ ธรรมที่ใหญ่ยิ่งคือฉันทะ ได้แก่ความพอใจ รักใคร่อย่างยิ่งในการกระทำ เต็มใจทำเป็นอย่างยิ่ง ยินดีทำเป็นอย่างยิ่ง

วิริยาธิปติ ธรรมที่ใหญ่ยิ่ง คือความเพียร ได้แก่ความพยายามเป็นอย่างยิ่ง ความอุตสาหะอย่างยิ่งในการกระทำการ

จิตตาริบัติ ธรรมที่ใหญ่ยิ่งคือจิต ได้แก่ความเอาใจใส่เป็นอย่างยิ่งในการกระทำ
วิมังสาธิบัติ ธรรมที่ใหญ่ยิ่งคือความรู้จักไตรตรอง อันได้แก่ปัญญา หรือ
วิจารณ์ญาณ ซึ่งมีความถี่ถ้วนเป็นอย่างยิ่งในการกระทำ

ว่าโดยวัตรธรรมหรือองค์ธรรม อธิบัติ ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยองค์ธรรมได้แก่จิต

๑ ดวง เจตสิก ๓ ดวง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา กล่าวคือ

ฉันทาริบัติ ได้แก่ฉันทเจตสิก ที่ในสาริบัติชวนจิต ๕๒

วิริยาริบัติ ได้แก่วิริยเจตสิก ที่ในสาริบัติชวนจิต ๕๒

จิตตาริบัติ ได้แก่ทวิเหตุกชวนจิต ๑๘ และติเหตุกชวนจิต ๓๔ รวมเป็นสาริบัติ-
ชวนจิต ๕๒

วิมังสาริบัติ ได้ปัญญาเจตสิก ที่ในติเหตุกชวนจิต ๓๔

ดังนั้น จึงเป็นที่เห็นได้ว่าธรรมที่เป็นอธิปตินั้นจะต้องเป็นชวนจิต และเป็น
ทวิเหตุกชวนะ

ข้อสังเกต

สาริบัติชวนจิต คือ ชวนจิตที่มีอธิปตินั้น มี ๕๕ ดวง คือ

อเหตุกชวนจิต ได้แก่ หสิตุปปาทจิต ๑

เอกเหตุกชวนจิต ได้แก่ โมหมูลจิต ๒

ทวิเหตุกชวนจิต ๑๘ ได้แก่

- โลกมูลจิต ๘

- โทสมูลจิต ๒

- มหากุศลญาณวิปยุตตจิต ๔

- มหาภิกิริยาญาณวิปยุตตจิต ๔

ติเหตุกชวนจิต ๓๔ ได้แก่

- มหากุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔

- มหาภิกิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔

- มหัคคตกุศล ๕

- มหัคคตกิริยา ๘

- โลกุตตระ ๘

รวมทวิเหตุกขวนะ และติเหตุกขวนะ (๑๘+๓๔= ๕๒) เป็นสาริปติขวนจิต

๕๒ ดวง

อีกประการหนึ่ง เมื่อศึกษามาถึงเรื่องอชิปตินี้แล้ว อาจทำให้เห็นไปว่า อชิปติ กับ อินทรีย์ มีลักษณะเหมือนกัน เพราะแปลว่าธรรมที่เป็นใหญ่เช่นเดียว แต่ความจริง หาได้เป็นอันเดียวกันไม่ พึงเห็นความแตกต่างกันระหว่างอชิปติกับอินทรีย์ดังนี้

อินทรีย์ เป็นธรรมที่เป็นใหญ่แต่ไม่ใหญ่ยิ่ง ส่วนอชิปติ เป็นธรรมที่ใหญ่ยิ่ง กล่าวคือ อินทรีย์เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่ของตน ๆ ไม่ก้าวก่าอินทรีย์ใด มีหน้าที่อย่างไร อินทรีย์ นั้นก็เป็นใหญ่ในหน้าที่นั้นเท่านั้น เช่นจักขุนทรีย์เป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รับรูปรามณ์ (เป็นสื่อให้เห็นรูป) ก็เป็นใหญ่ในหน้าที่นั้นจะเป็นใหญ่ในการทำหน้าที่รับสัมผัสารมณ์ (เป็นสื่อให้ได้ยินเสียงหาได้ไม่) นี้คือลักษณะเป็นใหญ่ของอินทรีย์

ส่วนอชิปตินั้นเป็นใหญ่ยิ่ง คือเป็นตัวนำหรือเป็นประธานของสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับตน กระทำหน้าที่ร่วมกับสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกันกับตนนั้น เช่นในการศึกษาเล่าเรียน เมื่อผู้เรียนมีฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ในการเรียน จึงทำให้ศึกษาเล่าเรียนสำเร็จผลสมประสงค์ ถ้าผู้เรียนมี วิริยะแรงกล้ากว่า ฉันทะ จิตตะและวิมังสาแล้ว วิริยะก็เป็นอชิปติ คือเป็นธรรมที่ใหญ่ยิ่งกว่าสภาวะธรรมที่เกิดร่วมกับตน อันได้แก่ ฉันทะ จิตตะ และวิมังสานั้น นี้คือลักษณะเป็นใหญ่ยิ่งของอชิปติ ดังนั้นท่านจึงกล่าวว่า

ฉนฺทวโต ก็ นาม กมฺมํ น สิขุณฺติ

เมื่อมีฉันทะแล้ว การใดจะไม่สำเร็จเป็นไม่มี

ข้อนี้หมายความว่า ฉันทะเป็นอชิปติ ย่อมทำให้การที่กระทำนั้น ๆ สำเร็จลุกลงไป

สมประสงค์

วิริยวโต ก็ นาม กมฺมํ น สิขุณฺติ

เมื่อมีวิริยะแล้ว การใดจะไม่สำเร็จเป็นไม่มี

ข้อนี้ หมายความว่า วิริยะเป็นอธิปตติ ก็ย่อมทำให้การที่กระทำนั้น ๆ สำเร็จลุล่วง
ไปสมประสงค์

จิตตวโตะ ก็ นาม กมมัม น สีขุฉติ

เมื่อมีจิตตะ (เอาใจใส่) แล้วการใดจะไม่สำเร็จเป็นไม่มี

ข้อนี้หมายความว่า จิตตะเป็นอธิปตติ ก็ย่อมทำให้การที่กระทำนั้นสำเร็จลุล่วงไปตาม
ประสงค์

ปัญญวโตะ ก็ นาม กมมัม น สีขุฉติ

เมื่อมีปัญหาแล้ว การใดจะไม่สำเร็จเป็นอันไม่มี

ข้อนี้หมายความว่า วิมังสา (ปัญญา) เป็นอธิปตติ ก็ย่อมทำให้การที่กระทำนั้น ๆ
สำเร็จลุล่วงไปสมประสงค์

ด้วยเหตุนี้ อธิปตติ ๔ อย่างนี้ จึงเกิดได้ในการอย่างหนึ่ง เพียงครั้งละ ๑ เท่านั้น

เมื่อข้อหนึ่งเป็นอธิปตติแล้ว ข้ออื่น ๆ ก็เป็นสหชาตกรรม คือเป็นสภาวะธรรมเกิดร่วมกันกับ
อธิปตตินั้น หรือเป็นส่วนประกอบอธิปตตินั้น

- อาหาร ๔

อาหาร คือสิ่งที่นำผลมาให้ หรือธรรมที่เป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดผลต่อชีวิต ซึ่งมี
๔ อย่าง คือ กวฬิงการอาหาร ผัสสาหาร มโนสตัณฺเณอาหาร และวิญญาณาหาร

กวฬิงการอาหาร อาหารที่รับประทานที่บริโภคนั้นเป็นประจำ เช่น ข้าว ปลา
เนื้อ เป็นต้น สิ่งที่รับประทาน ที่บริโภคนั้นเป็นประจำนี้ เรียกว่า อาหาร เพราะเป็นสิ่ง
นารูปธรรม มีโอชาเป็นที่ ๘ มาสู่ร่างกาย กล่าวคือ อาหารที่คนรับประทานหรือสัตว์กินเป็น
ประจำนั้น เป็นรูปธรรม อันประกอบด้วยรูป ๘ อย่างคือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วัณโณ
คันโธ รโส และโอชา ซึ่งเป็นส่วนหล่อเลี้ยงร่างกายของคนและสัตว์ให้ดำรงอยู่และเจริญเติบโต

ผัสสาหาร อาหารผัสสะ อันได้แก่ ผัสสะ ๖ คือ จักขุสัมผัส โสตสัมผัส

ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส และมโนสัมผัส หรือเรียกง่าย ๆ ว่า อาหารตา อาหาร
หู อาหารจมูก อาหารลิ้น อาหารกาย และอาหารใจ ที่เรียกผัสสะเหล่านี้ว่าอาหาร ก็เพราะ
เป็นสิ่งที่นำมาซึ่งเวทนา คือเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เป็นสุขบ้าง ทุกข์บ้าง ไม่ใช่ทุกข์ ไม่
ใช่สุข คือเป็นอุเบกขาบ้าง

มโนสัญเจตนาหาร อาหารคือความจริงใจ ความตั้งใจ ได้แก่เจตนาอันเป็นตัวกรรม คือกายกรรม วาจากรรม และมโนกรรม ทั้งฝ่ายกุศลกรรมและอกุศลกรรม ที่เรียกว่าเจตนาหรือกรรมว่าอาหาร ก็เพราะเป็นสิ่งนำมาซึ่งปฏิสนธิวิญญาณอันเป็นวิบาก ทั้งในปฏิสนธิกาลและปวัตติกาล คือ เจตนาหรือกุศลกรรมและอกุศลกรรมนั้นเป็นปัจจัยให้เกิดวิบาก คือให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เช่น เป็นปัจจัยให้เกิดเป็นคน เป็นสัตว์ เป็นพระอินทร์ พระพรหม เป็นต้น

วิญญาณาหาร อาหารคือวิญญาณ ได้แก่เจตใจ ที่เรียกว่าวิญญาณหรือจิตใจว่า อาหารก็เพราะเป็นสิ่งนำมาซึ่งนามรูปคือเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป กล่าวคือให้เกิดเจตสิก และกรรมชรูป หมายความว่า วิญญาณหรือจิตนั้นเป็นหัวหน้า เป็นประธานของเจตสิก เพราะเจตสิกจะเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยวิญญาณคือจิต เมื่อจิตเกิดขึ้น เจตสิกจึงจะเกิดขึ้นได้ ดังนั้นจึงเรียกว่าวิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามคือเจตสิก

ส่วนกรรมชรูปแม้เป็นรูปอันเกิดจากกรรม อันได้กระทำมาแต่ในอดีต แต่ในปัจจุบันภพกรรมชรูป (ในปัญจโวการภพ) ก็เกิดพร้อมกับจิตทุก ๆ ขณะจิต ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าวิญญาณ คือ จิตนั้น นำมาซึ่งกรรมชรูป

อีกประการหนึ่ง ที่ว่าวิญญาณคือจิต นับว่าเป็นอาหาร เพราะเป็นปัจจัยนำมาซึ่งเจตสิกและกรรมชรูปนั้น หมายความว่า ในปฏิสนธิกาล ปฏิสนธิวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกและกรรมชรูป ส่วนในปวัตติกาล ปวัตติวิญญาณ เป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิกอย่างเดียว แม้กรรมชรูปที่เกิดในปวัตติกาล หรือแม้แต่กรรมชรูปของสัญญาสัตตพรหม จะมีได้เกิดจากวิญญาณ หรือจากจิต ในภพปัจจุบันก็จริง แต่เกิดจากกรรมวิญญาณในอดีต ดังนั้นจึงเห็นได้ว่าวิญญาณหรือจิต ย่อมเป็นปัจจัยให้เกิดเจตสิก และกรรมชรูป

ว่าโดยวัตถุธรรมหรือองค์ธรรม อาหาร ๔ อย่างนี้ เมื่อว่าโดยวัตถุธรรมหรือองค์ธรรม ก็ได้แก่ปรมัตถธรรม ๓ อย่าง คือ จิต เจตสิก และรูป กล่าวคือ

กวางิการาหาร ได้แก่อาหารรูป (รูปปรมัตถ์)

ผัสสาหาร ได้แก่ผัสสเจตสิก (เจตสิกปรมัตถ์)

มโนสัญเจตนาหาร ได้แก่เจตนาเจตสิก (เจตสิกปรมัตถ์)

วิญญาณาหาร ได้แก่จิต (จิตปรมัตถ์)

บททบทวน

ที่ว่า "โลกเจตสิก ที่ในโลภมูลจิต ๘" หมายความว่า โลภะ คือความโลภ
ที่ประกอบอยู่ในโลภมูลจิตทั้ง ๘ ดวง คือ

- (๑) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง
- (๒) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง
- (๓) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง
- (๔) โสมนสุตสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความดีใจ ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง
- (๕) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง
- (๖) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความเฉย ประกอบด้วยมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง
- (๗) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ อสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ ไม่มีสิ่งชักจูง
- (๘) อุเปกขาสหคตํ ทิฏฐิคตสมปยุตตํ สสงฺขาริกํ
จิตโลกที่เกิดพร้อมกับความเฉย ปราศจากมิจฉาทิฏฐิ มีสิ่งชักจูง

หมายเหตุ

- จิตดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖ รวม ๔ ดวงนี้เรียกว่า ทิฏฐิคตสัมปยุตตจิต ๔
- จิตดวงที่ ๓, ๔, ๗, ๘ รวม ๔ ดวงนี้เรียกว่า ทิฏฐิคตวิปยุตตจิต ๔
- จิตดวงที่ ๑, ๒, ๓, ๔, รวม ๔ ดวงนี้เรียกว่า โสมนัสสจิต ๔ ซึ่งเป็นได้ทั้งกุศล
และอกุศล
- จิตดวงที่ ๕, ๖, ๗, ๘ รวม ๔ ดวงนี้เรียกว่า อุเปกขจิต ๔ ซึ่งเป็นได้ทั้งกุศล
และอกุศล

ที่ว่า "โสภณจิต ๕๕ หรือ ๕๑" หมายความว่า โสภณจิตโดยย่อมี ๕๕ ดวง
ได้แก่

- (๑) กามาวจร โสภณจิต ๒๔ ดวง คือ กุศลจิต ๘ วิปากจิต ๘ และกิริยาจิต ๘
- (๒) มหัคคตจิต ๒๗ คือ รูปาวจรจิต ๑๕ และอรูปาจรจิต ๑๒
- (๓) โลกุตตรจิต ๘ คือ มัคคจิต ๔ ผลจิต ๔

โดยพิสดาร โสภณจิตมี ๕๑ ดวง คือแยกโลกุตตรจิตออกเป็น ๔๐ ดวง จึงรวม
โสภณจิต ๕๑ ดวง (๒๔+๒๗+๔๐ = ๕๑)

ที่ว่า "ติเหตุกจิต ๔๗ หรือ ๗๕" หมายความว่า จิตที่ประกอบด้วยกุศลเหตุ ๓
คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ รวมทั้งสิ้น โดยย่อมี ๔๗ ดวง โดยพิสดารมี ๗๕
ดวงได้แก่

- (๑) มหาวิบากกุศลญาณสัมปยุตตจิต ๔ อันได้แก่กามาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖ รวม ๔ ดวง
- (๒) มหาวิบากญาณสัมปยุตตจิต ๔ อันได้แก่กามาวจรวิปากจิต ดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖ รวม ๔ ดวง
- (๓) มหากิริยาญาณสัมปยุตตจิต ๔ อันได้แก่กามาวจรวิปากจิต ดวงที่ ๑, ๒, ๕, ๖ รวม ๔ ดวง
- (๔) มหัคคตจิต ๒๗ อันได้แก่รูปาวจรจิต ๑๕ อรูปาวจรจิต ๑๒ รวม ๒๗ ดวง
- (๕) โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ อันได้แก่มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐, ผลจิต ๔ หรือ ๒๐ รวม ๘ ดวงหรือ ๔๐ ดวง

จึงรวมเป็นติเหตุกจิตทั้งสิ้นโดยย่อมี ๔๗ ดวง (๔+๔+๔+๒๗+๘=๔๗)

อกุศลสังคหะ สงเคราะห์เจตสิกที่เป็นอกุศล ๕ หมวด คือ

- (๑) อาสวะ ๔
- (๒) โอฆะ ๔
- (๓) โยคะ ๔
- (๔) คันถะ ๔

(๕) อุปาทาน ๔

(๖) นิเวศน์ ๕

(๗) อนุสัย ๗

(๘) สัมภเวสี ๑๐

(๙) กิเลส ๑๐

- กิเลส ๑,๕๐๐ ตัณหา ๑๐๘

มิสกสังคหะ สงเคราะห์สภาวะธรรมที่เจือปนกันทั้งที่เป็นกุศล อกุศลและอัพยาทตะ

มี ๗ หมวด คือ

(๑) เหตุ ๖

(๒) ฌานังคะ ๗

(๓) มัคคังคะ ๑๒

(๔) อินทรีย์ ๒๒

(๕) พละ ๕

(๖) อธิปัตติ ๔

(๗) อาหาร ๔

จิต ๘๕ หรือ ๑๒๑ ดวง

ก. ตามแนวอภิธรรมมัตถสังคหะ

(๑) กามาวจรจิต ๕๔

(๒) รูปาวจรจิต ๑๕

(๓) อรูปาวจรจิต ๑๒

(๔) โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐

= ๘๕ หรือ ๑๒๑

(๑) กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

- อกุศลจิต ๑๒ ดวง

- อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

- โสภณจิต ๒๔ ดวง

= ๕๔ ดวง

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

- โลกมุลจิต ๘ ดวง

- โทสมุลจิต ๒ ดวง

- โมหมุลจิต ๒

= ๑๒ ดวง

อเหตุกจิต ๑๘ ดวง

- อกุศลวิปากจิต ๗ ดวง

- กุศลวิปากจิต ๘ ดวง

- กิริยาจิต ๓ ดวง

= ๑๘ ดวง

โสภณจิต ๒๔ ดวง

- กุศลจิต - มหากุศลจิต ๘ ดวง

- วิปากจิต มหากุศลวิปากจิต ๘ ดวง

- กิริยาจิต - มหากิริยาจิต ๘ ดวง

= ๒๔ ดวง

(๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

- กุศลจิต ๕ ดวง

- วิปากจิต ๕ ดวง

- กิริยาจิต ๕ ดวง

= ๑๕ ตาราง

(๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

- กุศลจิต ๔ ดวง

- วิปากจิต ๔ ดวง

- กิริยาจิต ๔ ดวง

= ๑๒ ดวง

(๔) โลกุตตรจิต ๘ หรือ ๔๐ ดวง

- มัคคจิต ๔ หรือ ๒๐ ดวง

- ผลจิต ๘ หรือ ๒๐ ดวง

= ๘ หรือ ๔๐ ดวง

รวมทั้งสิ้นเป็นจิต ๘๘ ดวง หรือ ๑๒๑ ดวง

ข. ตามแนววิสุทธิมัคคปกรณ์

(๑) กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

(๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

(๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

= ๕๔ ดวง

(๑) กามาวจรจิต ๕๔ ดวง

- กุศลจิต ๘ ดวง

-- อกุศลจิต ๑๒ ดวง

- อัปยาคตจิต ๓๔ ดวง

= ๕๔ ดวง

อกุศลจิต ๑๒ ดวง

- โลภมูลจิต ๘ ดวง

- โทสมูลจิต ๒ ดวง

- โมหมูลจิต ๒ ดวง

= ๑๒ หน้า

อภัยกถาจิต ๓๔ ดวง

- วิปากจิต ๒๓ ดวง

- กิริยาจิต ๑๑ ดวง

= ๓๔ ดวง

วิปากจิต ๒๓ ดวง

- อเหตุกอกุศลวิปากจิต ๗ ดวง

- อเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง

- สเหตุกกุศลวิปากจิต ๘ ดวง

= ๒๓ ดวง

กิริยาจิต ๑๑ ดวง

- อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง

- สเหตุกกิริยาจิต ๘ ดวง

= ๑๑ ดวง

(๒) รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง

- กุศลจิต ๕ ดวง

- วิปากจิต ๕ ดวง

- กิริยาจิต ๕ ดวง

= ๑๕ ดวง

(๓) อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง

- กุศลจิต ๔ ดวง

- วิปากจิต ๔ ดวง

- กิริยาจิต ๔ ดวง

= ๑๒ ดวง

(๔) โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

- มัคคจิต ๔ ดวง หรือ ๒๐ ดวง

- ผลจิต ๔ ดวง หรือ ๒๐ ดวง

= ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

รวมเป็นจิตทั้งสิ้น ๘๕ ดวงหรือ ๑๒๑ ดวง

เจตสิกมี ๕๒ อย่าง แบ่งเป็นอัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ อกุศลเจตสิก ๑๔ โสภณเจตสิก ๒๕ คือ

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ : อัญญาสมานาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่มีสภาพเข้ากับ สภาวะธรรมอื่น ๆ ได้ หมายความว่า เป็นเจตสิกประกอบกับนามธรรมได้ทุกอย่าง ทั้งที่เป็นกุศล อกุศลและอัพยาทตะ เมื่อประกอบกับนามธรรมชนิดใด ก็กลายเป็นนามธรรมชนิดนั้นไป ด้วย กล่าวคือ เมื่อเกิดร่วมกับกุศลธรรม ก็เป็นกุศลเจตสิก เกิดร่วมกับอกุศลธรรมก็เป็น อกุศลเจตสิก และเกิดร่วมกับอัพยาทธรรมก็เป็นอัพยาทเจตสิกไปด้วย อัญญาสมานาเจตสิกนี้ มี ๑๓ แบ่งเป็น ๒ พวก คือ

(๑) สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗

(๒) ปกิณณกเจตสิก ๖

สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ : สัพพจิตตสาธารณเจตสิก แปลว่าเจตสิกที่ประกอบได้ในจิตทุกดวง หมายความว่าเมื่อจิตดวงใจเกิดขึ้น เจตสิกทั้ง ๗ ดวงนี้ก็ย่อมเกิดประกอบกับจิตดวงนั้นพร้อมกันทั้ง ๗ เสมอ ดังนั้นจึงเรียกว่าสัพพจิตตสาธารณเจตสิก ซึ่งมีอยู่ ๗ ดวง คือ

(๑) ผสฺส ความสัมผัสอารมณ์

(๒) เวทนา ความเสวยอารมณ์ (เวทนาขันธ)

(๓) สญญา ความจำอารมณ์ (สญญาขันธ)

(๔) เจตนา ความตั้งใจ ความจงใจในอารมณ์

(๕) เอกกัคคา ความมีอารมณ์เป็นอันเดียว (สมาธิ)

(๖) ชีวิตินุทริย อินทริยคือชีวิต (สิ่งที่รักษานามธรรมให้ดำรงอยู่)

(๗) มนสิการ ความทำอารมณ์ไว้ในใจ ตามเอาใจใส่ต่ออารมณ์

ตามที่กล่าวนี้จะเห็นได้ว่า สัพพจิตตสาธนะเจตสิกดวงที่ ๒ เป็นเวทนาขันธดวงที่ ๓ เป็นสัญญาขันธดวงที่ ๑-๔-๕-๖-๗ (และเจตสิกอื่น ๆ อีก รวมทั้งสิ้น ๕๐ ดวง) เป็นสังขารขันธ

ปกิณณกเจตสิก ๖ : ปกิณณกเจตสิก แปลว่า เจตสิกเบ็ดเตล็ด หมายความว่า เป็นเจตสิกที่ประกอบกับจิตไม่ได้ทั่วไป ประกอบได้ในจิตบางดวงเท่านั้น เจตสิกชนิดนี้มี ๖ ดวง คือ

(๑) วิตกก ความตรึกอารมณ์

(๒) วิจาร ความไตร่ตรอง

(๓) อธิโมกฺข ความตัดสินใจอารมณ์

(๔) วีรีย ความเพียร

(๕) ปีติ ความปลื้มใจในอารมณ์

(๖) ฉนฺท ความพอใจในอารมณ์

อัญญุสमानาเจตสิกทั้ง ๑๓ นี้ โดยสภาวะมิได้เป็นกุศลหรืออกุศล ต่อเมื่อประกอบกับนามธรรมที่เป็นกุศล เช่นเกิดร่วมกับhiriและ โอนตตปปะ เป็นต้น ก็กลายเป็นกุศล คือผัสสะก็เป็นกุศลผัสสะ เวทนาก็เป็นกุศลเวทนา เป็นต้น เมื่อประกอบกับนามธรรมที่เป็นอกุศล เช่นเกิดร่วมกับอหิริกะ โอนตตปปะ เป็นต้น ก็กลายเป็นอกุศล คือวิตกเป็นอกุศลวิตก วิจารก็เป็นอกุศลวิจาร เป็นต้น

อกุศลเจตสิก ๑๔ : อกุศลเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่เป็นอกุศล เป็นบาป เป็นต้น ความไม่ดี เมื่อเกิดขึ้นในใจก็ปรุงแต่งใจให้เป็นอกุศลจิต เป็นบาปจิต เป็นจิตต่ำ จิตเลว จิตเศร้าหมอง มี ๑๔ ดวง คือ

(๑) โมห ความหลง

(๒) อหิริก ความไม่เกลียดบาป

- (๓) โนตุตปป์ ความไม่กลัวบาป
- (๔) อุทฺธจฺจ ความฟุ้งซ่าน
- (๕) โลก ความอยากอาภรณ์
- (๖) ทิฏฺฐิ ความเห็นผิด
- (๗) มาน ความถือตัว
- (๘) โทส ความโกรธ
- (๙) อิตฺฐา ความริษยา
- (๑๐) มจฺจนฺนริย ความตระหนี่
- (๑๑) กุกฺกจฺจ ความร้อนใจ, ความกตัญญู
- (๑๒) ถีน ความหดหู่ท้อแท้ใจ
- (๑๓) มิทฺฐ ความง่วงเหงาหาวนอน
- (๑๔) วิจิกิฉฺฉา ความลังเล

อกุศลเจตสิก ๑๔ นี้ ประกอบได้เฉพาะกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น กล่าวคือ เมื่อ
อกุศลเจตสิก ๑๔ นี้เกิดขึ้นประกอบกับจิตก็ทำให้จิตเป็นอกุศล ประจกิตให้เป็นบาป ให้เศร้า
หมอง ซึ่งอกุศลจิตนั้นมี ๑๒ ดวงดังกล่าวแล้วในบทก่อน ๆ

อกุศลเจตสิก ๑๔ นี้ แบ่งเป็น ๕ จำพวก คือ

- (๑) โมจตุกกะ เจตสิกพวกโมหะ มี ๔ ดวง คือ โมหะ อหิริกะ อนินตตัปปะ
และอุทฺธจฺจจะ ประกอบกับอกุศลจิตได้ทุกดวง
- (๒) โลกิกะ เจตสิกพวกโลภะมี ๓ ดวง คือ โลภะ ทิฏฺฐิ และมานะ ประกอบ
ได้เฉพาะกับโลภมุลจิต ๘ ดวง
- (๓) โทจตุกกะ เจตสิกพวกโทสะมี ๔ ดวง คือ โทสะ อิตฺฐา มัจจนฺนริยะ และ
กุกฺกจฺจจะ ประกอบได้เฉพาะโทสมุลจิต ๒ ดวง
- (๔) ถีนทฺฐะ เจตสิกพวกถีนะมี ๒ ดวง คือ ถีนะ และมิทฺฐะ ประกอบได้
เฉพาะกับอกุศลจิตที่เป็นสสังขาริก ๕ ดวง
- (๕) วิจิกิฉฺฉา เจตสิกโทมน ประกอบได้เฉพาะกับโมหมุลจิตดวงที่ ๑

โสภณเจตสิก ๒๕ : โสภณเจตสิก แปลว่าเจตสิกที่ติงาม เมื่อประกอบจิตแล้ว
ย่อมทำจิตให้ติงาม ให้สะอาด สว่าง และสงบ เจตสิกประเภทนี้มี ๒๕ ดวง แบ่งเป็น ๔ พวก
คือ

(๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕

(๒) วิตติเจตสิก ๓

(๓) อัปปมัญญาเจตสิก ๒

(๔) ปัญญาเจตสิก ๑

โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ : โสภณสาธารณเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่ประกอบ
ได้กับโสภณจิตทุกดวง หมายความว่า เมื่อโสภณจิตดวงใจดวงหนึ่งเกิดขึ้น จะต้องมิโสภณ-
สาธารณเจตสิกทุกดวงประกอบอยู่เสมอ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ ดวงนั้นคือ

(๑) สทฺฐา ความเชื่อ

(๒) สติ ความระลึกได้

(๓) หิริ ความเกลียดบาป

(๔) โอตฺตปฺป ความกลัวบาป

(๕) อโลภ ความไม่โลภ

(๖) อโทส ความไม่โกรธ

(๗) ตตรมชฺชตฺตตา ความเป็นกลางในอารมณ์นั้น ๆ

(๘) กายปฺสฺสทฺฐิ ความสงบเจตสิก

(๙) จิตฺตปฺสฺสทฺฐิ ความสงบจิต

(๑๐) กายลหฺตุตา ความเบาเจตสิก

(๑๑) จิตฺตลหฺตุตา ความเบาจิต

(๑๒) กายมฺหฺตุตา ความอ่อนของเจตสิก

(๑๓) จิตฺตมฺหฺตุตา ความอ่อนของจิต

(๑๔) กายกมฺมณฺญฺตฺตา ความควรแก่การงานของเจตสิก

(๑๕) จิตฺตกมฺมณฺญฺตฺตา ความควรแก่การงานของจิต

(๑๖) กายปาคุณญตา ความคล่องแคล่วของเจตสิก

(๑๗) จิตตปาคุณญตา ความคล่องแคล่วของจิต

(๑๘) กายชุกตา ความซื่อตรงของเจตสิก

(๑๙) จิตตชุกตา ความซื่อตรงของจิต

วิริตเจตสิก ๓ : วิริตเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่เป็นตัวเจตนาวงเวียนจากบาป จาก ทุจจริต หมายความว่า เมื่อวิริตเจตสิกนี้ประกอบกับจิตก็จะปรุงแต่งจิตให้คิดวงเวียนจากบาป จากทุจจริตเป็นกุศลจิตเสมอไป เจตสิกประเภทนี้มี ๓ ดวง คือ

(๑) สมมวาทา พุคชอบ คือเจตนาวงเวียนวจิตุจจริต ๔

(๒) สมมกมมุนต ทำการงานชอบ คือเจตนาวงเวียนกายทุจจริต ๓

(๓) สมมาอาชีวะ เถียงชีพชอบ คือ เจตนาวงเวียนกายทุจจริตและวจิตุจจริต

ในการประกอบอาชีพ

อัปมัณญาเจตสิก ๒ : อัปมัณญาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่เป็นคุณธรรม ทำใจ ให้กว้างขวางหาประมาณมิได้ กล่าวคือ เมื่อมีเจตสิกประเภทนี้ประกอบกับใจ ก็จะปรุงใจให้ กว้างขวางไม่คับแคบ ทำให้มีใจโอบอ้อมอารี อัปมัณญาเจตสิกนี้มี ๒ ดวง คือ

(๑) กรุณา ความสงสารต่อผู้ได้ทุกข์

(๒) มุทิตา ความยินดีต่อผู้ได้สุข

ข้อสังเกต : อัปมัณญานัน โดยปกติมี ๔ อย่าง คือ เมตตา กรุณา มุทิตา

และอุpekขา อย่างเดียวกับพรหมวิหารธรรม แต่ในอัปมัณญาเจตสิกนี้มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น ทั้งนี้ เป็นเพราะเมตตาเป็น โสภณสาธารณเจตสิก โดยเป็นอันเดียวกับอโทสะ และอุpekขาก็ เป็น โสภณสาธารณเจตสิก โดยเป็นอันเดียวกับคตรมัชฌัตตตา (ความเป็นกลางในอารมณ์ นั้น ๆ)

ปัญญาเจตสิก : ปัญญาเจตสิก แปลว่า เจตสิกที่เป็นตัวรู้ทั่วถึงสภาวะ รู้เท่าทัน สภาวะ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ปัญญินทรีย์ ปัญญาเจตสิกนี้เมื่อประกอบกับจิตก็จะปรุงแต่ง จิตให้รู้ทั่วถึงสภาวะ รู้เท่าทันสภาวะ สามารถขจัดความโง่เขลาได้ เจตสิกประเภทนี้มีเพียง ดวงเดียว คือ ปัญญินทรีย์เท่านั้น

สรุป

นามขันธ์ ๓ คือ เวทนา สัญญา สังขาร จัดเป็นเจตสิกได้ ๕๒ ดวง แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓

(๒) อกุศลเจตสิก ๑๔

(๓) โสภณเจตสิก ๒๕

รวม ๕๒ ดวง

อัญญาสมานาเจตสิก ๑๓ ได้แก่ สัพพจิตตสาธารณเจตสิก ๗ ปกิณณกเจตสิก ๖ อกุศลเจตสิก ๑๔ ได้แก่ โมหตูกกะ ๔ โลติกะ ๓ โทหตูกกะ ๔ ถีนทูกะ ๒ และวิจิกิจฉา ๑

โสภณเจตสิก ๒๕ ได้แก่ โสภณสาธารณเจตสิก ๑๕ วิรติเจตสิก ๓ อปัมมัญญาเจตสิก ๒ ปัญญาเจตสิก ๑

เจตสิก ๕๒ นี้ เมื่อประกอบกับจิตก็ปรุงแต่งจิตให้เป็นไปต่าง ๆ คือ ให้เป็นกุศลบ้าง เป็นอกุศลบ้าง คนเราจึงทำกุศลกรรมบ้าง อกุศลกรรมบ้าง และคนเราจะเป็นคนดีหรือคนชั่วก็เพราะกรรม คือเป็นคนดีด้วยกุศลกรรม คือกรรมที่ทำด้วยกุศลจิต เป็นคนชั่วก็เพราะอกุศลกรรม คือกรรมที่ทำด้วยอกุศลจิต ดังนั้น ผู้ประสงค์จะเป็นคนดี จึงควรอบรมจิตใจของตนให้ เป็นกุศล โดยพยายามปลูกฝังกุศลเจตสิก หรือ โสภณเจตสิก ให้เกิดขึ้น ประกอบใจพยายามเลิกละและระมัดระวังมิให้อกุศลเจตสิกเกิดขึ้น ประกอบกับใจ ทำได้ดังนี้ก็จะเป็นคนดีได้สมประสงค์

เจตสิก ๕๒ ดังกล่าวมานี้ เป็นสิ่งที่อยู่จริง จึงเป็นปรมัตตสัจจะ คือ เป็นของจริงจริง ๆ เป็นสภาวะที่จริงแท้ และของจริงนี้เป็นส่วนประกอบส่วนหนึ่งของชีวิต